

Medrese-Mezhep İlişkisi: Nuaymî'nin *ed-Dâris*'inde Dimaşk Medreselerinin Mekânsal Dağılımı ve Tipolojileri

Madrassa-Madhab Relationship: Spatial Distribution and Typologies of Damascus Madrasas in Nuaymî's *al-Dâris*

Harun Yılmaz¹

ÖZ

Bu makale Dimaşk tarihçisi Abdülkâdir en-Nuaymî'nin (ö. 927/1521) *ed-Dâris fi târîhi'l-medâris* adlı kitabından hareketle 5. (11.)-10. (16.) yüzyıllar arasında medrese-mezhep ilişkisini incelemekte, medreseler hakkında elde edilen verileri mekânsal analize tabi tutarak Dimaşk'ta yaklaşık beş asırlık süreçte medreselerin şehirdeki yayılımını ele almaktadır. Ayrıca makalede medrese tarihi hakkındaki modern çalışmalarda medrese-mezhep ilişkisi üzerine ortaya konulan farklı görüşler değerlendirilirken bu görüşlere dayanak teşkil eden klasik kaynaklara da yer verilmiştir. Bu açıdan medreseler başta olmak üzere Dimaşk'taki eğitim kurumlarının tarihini müstakil olarak ele alan *ed-Dâris*'in İslam telif geleneğinde önemli bir yere sahip olduğuna işaret edilmiştir. Dimaşk'taki medreseleri Sünnî fıkıh mezheplerine göre tasnif eden Nuaymî, medreselerin vâkıfları, kuruldukları tarih, şehirdeki konumları, vakıfları, müderrisleri vb. pek çok konuda sistematik bilgiler vermiştir. Nuaymî 5.-10. (11.-16.) yüzyıllar arasında Şâfiîler için 56, Hanefîler için 47, Hanbelîler için 11 ve Mâlikîler için ise 3 medrese kurulduğundan bahseder. Bunlar dışında 6 medrese Şâfiî ve Hanefîler'in, 1 medrese ise dört mezhep müntesiplerinin ortak kullanımı için vakfedilmiştir. Makalede Dimaşk yedi ana bölgeye ayrılmış ve medreselerin mekânsal analize tabi tutulması sonucunda şehirde medreselerin ve fıkıh mezheplerinin yoğunluk noktaları tespit edilmeye çalışılmıştır. Farklı sosyal statüdeki vâkıflar tarafından kurulan medreselerin mezhebî kimliklerinin şekillenmesinde vâkıflarının mezhebî kimliklerinin yanı sıra özellikle şehirdeki hâkim mezhebî kültürün önemli etkisinin olduğu üzerinde durulmuştur. Ele alınan dönemde Dimaşk'ta hüküm süren hanedanlar eliyle kurulan medreseler ve medreselerin mezhebî kimlikleri üzerinden gerçekleştirilen analizlerle şehirde medreseleşmenin sayısal olarak hangi dönemlerde ve hangi mezhepler adına yoğunlaşıp azaldığı takip edilebilmiş, ayrıca hanedan değişimleri sonrasında medreseleşmenin ve mezhebî hareketliliğin coğrafi seyrini takip etme imkânı da ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zengîler, Eyyûbîler, Memlûkler, Dimaşk, Medrese, Mezhep, Nuaymî

ABSTRACT

This article examines the madrasa-madhab relationship between the 5th (11th) and 10th (16th) centuries based on the book *al-Dâris fi Târîhi*

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Harun Yılmaz (Doç. Dr.),
Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi
Anabilim Dalı, İstanbul-Türkiye
E-posta: harun.yilmaz@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0436-7806

Başvuru/Submitted: 29.12.2024

Kabul/Accepted: 05.03.2025

Atıf/Citation: Yılmaz, Harun. Madrasa-Madhab Relationship: Spatial Distribution and Typologies of Damascus Madrasas in Nuaymî's *al-Dâris*. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 15/1, (March 2025): 43-68.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2025.1609402>

al-Madâris by the historian of Damascus, 'Abd al-Qâdir al-Nu'aymî (d. 927/1521), and discusses the spread of madrasas in the city over a period of nearly five centuries by spatially analyzing the data on madrasas. In addition, while evaluating the different views on the madrasa-madhab relationship put forward in modern studies on the history of madrasas, the article also includes classical sources that constitute the basis for these views. In this respect, it is pointed out that al-Dâris, who deals with the history of educational institutions in Damascus, especially the madrasas, has an important place in the tradition of Islamic scholarship. Nu'aymî classifies the madrasas in Damascus according to the Sunnî schools of law and provides systematic information about their benefactors, the date of their foundation, their location in the city, their foundations, their mudarrises, and many other issues. Nu'aymî mentions that between the 11th and 16th centuries, 56 madrasas were established for the Shâfi'îs, 47 for the Hanafîs, 11 for the Hanbalîs and 3 for the Mâlikîs. In addition to these, 6 madrasas were endowed for the joint use of Shâfi'îs and Hanafîs, and 1 madrasa was endowed for the mutual use of the followers of the four madhhabs. In this article, the city of Damascus was divided into seven main regions in the article, and as a result of the spatial analysis of the madrasas, the concentration points of madrasas and fiqh schools in the city were sought to be identified. The study argues that the dominant madhab culture in the city had a significant impact on the shaping of madhab identities of madrasas as well as the madhab affiliation of their endowers. The analysis of the madrasas established by the ruling dynasties in Damascus and their madhab identities enables us to trace the periods in which the institutionalization of madrasas intensified and declined, identify the madhhabs associated with this trend, and examine the geographical distributions of madrasas and madhhabs following changes in the ruling dynasties.

Keywords: Zangids, Ayyubids, Mamluks, Damascus, Madrasa, Madhab, Nu'aymî

EXTENDED ABSTRACT

The emergence and spread of madrasas in the Islamic world were initially associated with theologic motives, focusing particularly on strengthening Ash'arî thought and combating movements such as Bâṭinism and Shi'ism. However, later studies emphasized the strong connections of madrasas not so much with theological doctrines but with schools of law (*madhhabs*) and the teaching of Islamic law (*fiqh*). The classical Islamic scholarship established a strong relationship between madrasas and schools of law by indicating that madrasas functioned not only as educational institutions but also as centers for transmitting the fiqh traditions of specific madhhabs. In this context, al-Nu'aymî's work *al-Dâris fî târîkh al-madâris*, written during the Mamluk period, stands out as a significant source for understanding the history of madrasas, their madhab affiliations, and their connection with the discipline of fiqh. It is a detailed reference source on the history and organization of waqf-based educational institutions in Damascus. The work classifies the Damascene educational institutions from the 5th (11th) century to the 10th (16th) century according to their functions and provides detailed data about them. However, the most striking part of the work is the extensive section where al-Nu'aymî classifies the madrasas according to their fiqh affiliations.

In the article, madrasas established in Damascus during the Seljuk (1075–1104), Tughtiginid (1104–1154), Zangid (1154–1174), Ayyubid (1174–1260), and Mamluk (1260–1516) periods were examined in the context of madhab affiliations. Although *al-Dâris* provides a vast pool of data on madrasas, the study evaluates only the information related to the madhab identities of the madrasas. Additionally, to better understand the distribution of madrasas within the city, Damascus was divided into seven main regions. The location of each madrasa was identified

and plotted on a map of Damascus. This method facilitated a clearer understanding of the geographical and socio-cultural placement of madrasas within the city and revealed general trends regarding the relationship between madrasas and madhhab affiliations.

In the research, Geographic Information Systems (GIS) were used to analyse the spatial relationships of the madrasas. The data regarding the location and madhhab affiliation of the madrasas obtained from *al-Dāris* were mapped with the help of specialized software, allowing for the visualization of the spatial distributions of the madrasa locations and their relationships with one another. The analysis of the madrasas focuses on the social status of the endowers, the dynastic periods during which the madrasas were established, and their madhhab identities. By correlating the collected datasets, maps and graphs illustrating the madhhab identities of Damascene madrasas were produced. By this way, the study provides an important spatial analysis of the madhhab connections of Damascus madrasas.

Between the 5th and 10th (11th–16th) centuries, the number of madrasas established in Damascus was 126. The Shāfi'ī madhhab became the predominant school of law with a total of 56 madrasas, followed by the Hanafī madhhab, which had 47 madrasas. The Hanbalī madhhab was represented by 11 madrasas, while the Malikīs had only 3. Additionally, 6 madrasas were endowed for joint use by both the Shāfi'ī and Hanafī schools, and 1 madrasa was shared by all four madhhabs. Additionally, al-Nu'aymī's work mentions 3 institutions endowed specifically as medical madrasas.

When looking at the locations of the madrasas, the district around the Umayyad Mosque emerged as the center of intellectual life in Damascus with 71 madrasas. This area was followed by the Sālihiyya district, which gained importance especially from the Zangid period onwards.

The research demonstrates that the scholarly activities in Damascus were supported by various political and social groups. In the article, madrasa endowers are classified into four main categories: members of the ruling dynasties, military elites (*umarā'*), scholars (*ulamā'*), and the notables (*ashrāf*). The military elites established the most madrasas in the city, followed by members of the ruling dynasties, scholars, and the notables respectively. It is noteworthy that the madrasas belonging to the Shāfi'ī and Hanafī madhhab received regular support from the ruling dynasties and military elites, whereas Hanbalī madrasas were deprived of such systematic patronage. This situation suggests that the Hanbalī madrasas were mostly endowed by individuals affiliated with this school of law. Rulers and military elites supported not only their own madhhabs but also other madhhabs for patronizing the entire Sunni scholarly community, considering the madhhab diversity of the territories they ruled. In this regard, the madhhab affiliations of the madrasas significantly correspond to the demographic distribution of madhhabs in the city. For instance, although the Zangids were a Hanafī dynasty, most of their madrasas were established for the Shāfi'īs. Similarly, during the predominantly Shāfi'ī Ayyubids founded both Shāfi'ī and Hanafī madrasas, particularly through the efforts of their military elites. However, during the Mamluk period, it is notable that only one madrasa was established by the ruling dynasty, who made Cairo their political, military, and economic center instead of Damascus.

Giriş

İslam tarihinde medreselerin kuruluş ve yayılış süreçlerini farklı açılardan değerlendiren çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda medreselere dair birçok görüş dile getirilmiş, araştırmacılar tarafından bu kurumların tanım ve işleyişi kadar dinî, ilmi, siyasi ve sosyal işlevine dair birçok iddia ortaya atılmıştır.¹ Medreselere dair oluşan külliyat içerisinde bu kurumların İslam dünyasındaki mezhep oluşumlarıyla ilişkisi çoğu zaman öncelikli konular arasında yer almış, ya aşağıda temas edilecek bazı araştırmalarda olduğu gibi medreselere dair ortaya atılan iddiaların merkezî konusu olarak ya da kendi içinde her zaman bir bütünlük taşımayan dağınık iddialar arasında önemi değişkenlik arz edecek şekilde kendisine yer bulmuştur.

İslam dünyasında medreselerin ortaya çıkış ve yayılış süreçleri üzerine görüş serdeden erken dönem çalışmalarında medreselerin daha çok mezhebî bir saikle ortaya çıktığına dair iddialar ortaya atılmış ve bu görüşler genellikle itikadî bir bağlamda Eş'arî düşüncenin tahkimi, Bâtınlık ya da Şîilikle mücadele gibi zeminler üzerinden tartışılmıştır. Bu yönelimin öncü ismi sayılabilecek Goldziher'in medreselerin itikadî bir mezhep olarak Eş'arîliğin güçlendirilmesi amacıyla kurulduklarına dair iddiası² ilerleyen dönemlerde başka araştırmacılar tarafından takip ya da tenkit edilmiş, zamanla medreseleri Sünnî dünyanın Bâtınî fikirlerle veya Şîî düşünceyle mücadele aracı olarak gören görüşler de ortaya atılmıştır.³ George Makdisi'nin konuya dair eserlerinin yayınının ardından ise medreselerin ortaya çıkış ve yayılışında itikadî mezheplerden çok amelî mezheplerin rolü ve fıkıh disiplini ile medreseler arasındaki güçlü ilişki medreseler üzerine yapılan araştırmaların önemli odak noktalarından birine dönüşmüştür.

Makdisi ilk olarak kaleme aldığı bir makalesinde medrese tartışmalarına dâhil olarak bu kurumların ortaya çıkış, yayılış ve işlevlerinin itikadî değil amelî mezheplerle ilişkili olduğu iddiasını ortaya attı. Ona göre medreseler Goldziher'in iddia ettiği gibi Eş'arîlik merkezli teolojik bir tartışma alanıyla ilgili olmaktan çok İslam hukuku ile ilişkiliydi ve fıkıh ilminin tedrisine hasredilmiş kurumlardı. Makdisi büyük ölçüde yerinde bir tespitle medresenin başında bulunan kişinin bir fakih olması gerektiğine, medresedeki fıkıh dışındaki ilimlerin medresenin kuruluş amacına uygun esas ilimler olarak değil, fıkıh ilmine yardımcı ilimler olarak okutulduğuna işaret etti.⁴ Makdisi'nin ikinci önemli iddiası medreselerin devlet tarafından

1 Medreselerin kuruluş ve yayılış süreçlerine dair iddialar ve bu iddialara dair birtakım değerlendirmeler için bk. Harun Yılmaz, "Medrese Nedir? XII. ve XIII. Yüzyıllarda Dimaşk Medreseleri Üzerine Bir İnceleme", *Dîvân* 21/40 (2016), 33-70.

2 Ignaz Goldziher, *Introduction to Islamic Theology and Law*, çev. Andras and Ruth Hamori (Princeton: Princeton University Press, 1981), 104.

3 Medreselerin Şîî-Bâtınî düşünceyle mücadele etmek için kurulduğuna ya da medreselerin buna yol açtığına dair bazı iddialar için bk. Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Târihi* (İstanbul: Damla Yayınevi, 1976), 111-112; Gary La Viere Leiser, *The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisun 495-647/1101-1249*. (University of Pennsylvania, Ph.D., 1976); Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 5 Eylül 2024); Yehoshua Frenkel, "Political and Social Aspects of Islamic Religious Endowments ('awqāf'): Saladin in Cairo (1169-73) and Jerusalem (1187-93)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 62/1 (1999), 1-20.

4 George Makdisi, "On birinci Yüzyıl Bağdad'ında İslâm Eğitim Müesseseleri", *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*, trc. Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2004), 212; Yılmaz, "Medrese Nedir?", 39.

kurulmuş kurumlar değil, vâkıfları tarafından meydana getirilen birer vakıf olduklarıydı. Ona göre çalışmasının merkezini teşkil eden Nizâmiye Medreseleri de birer devlet kurumu değil vezir Nizâmülmülk'ün kontrolündeki vakıflardan ibaretti.⁵

Makdisi'nin medreseler ile fikhî mezhepler arasındaki yakın ilişkiye dair düşünceleri ilerleyen dönemde başka araştırmacılar tarafından da kabul görmüştür. Nitekim Ira Lapidus, medreselerin sadece Şîî-İsmâîlî görüşlerle mücadele etmekle kalmayıp, aynı zamanda Sünnî İslâm'ın fıkıh mezheplerinin örgütlenmesi için bir araç olarak işlev gördüğünü belirtmiştir. Ona göre bu kurumlar, fıkıh mezhepleri yoluyla Sünnî inancının yayılmasında önemli propaganda merkezleri olmuştur.⁶ Bunun yanında medreselerin ortaya çıkış tartışmaları bağlamında mezheplerle ilişkisi gündeme geldiğinde tartışmanın daha çok Bağdat Nizâmiye Medresesi ve dolayısıyla da Şâfiî mezhebi ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Selçuklular döneminde Nizâmiye medreseleri ile Şâfiî mezhebi arasında kurulan yakın ilişki Zengî-Eyyûbî coğrafyasına gelindiğinde medreselerin Şâfiiliği desteklemek için kuruldukları şeklinde devam ettirilmiştir. Dönemin medreselerine dair kaynakların bu kurumları genellikle fikhî aidiyetlerine göre tasnif etmesi, bazı araştırmacılarca Zengî ve Eyyûbî hükümdarlarının belirli bir fıkıh mezhebini yerleştirme veya güçlendirme amacı güttüğüne dair bir gösterge olarak değerlendirilmiştir. Nitekim, özellikle Eyyûbîler'in egemenlikleri altındaki bölgelerde Şâfiî mezhebini güçlü bir şekilde destekledikleri öne sürülmüştür.⁷

Esasen Makdisi'nin önderlik ettiği medreseleri fıkıh öğretimi ve fıkıh mezhepleri ile ilişkilendiren yaklaşımın izleri medreselerin ilmî hayatın önemli bir unsuru hâline geldiği dönemde ulema tarafından kaleme alınan belli başlı metinlerde açıkça görülebilmektedir.⁸ Bununla birlikte söz konusu araştırmacılar fıkıh ile medrese arasındaki ayrılmaz bağa ilişkin iddialarını temellendirmede büyük ölçüde İslâm tarihinde eğitim kurumlarını konu edinen bazı kaynaklara dayanmaktadır. Planları ve muhtevaları itibarıyla İslâm tarihinde medreseler ile fıkıh mezhepleri arasında yakın bir ilişki bulunduğu işaret eden bu kaynaklar arasında en dikkat çekici metinlerden biri Memlûkler'in son dönemlerinde Dımaşk'ta yaşamış olan Nuaymî'nin (ö. 927/1521) *ed-Dâris fî târihi 'l-medâris*⁹ adlı eseridir.

5 Makdisi, "On birinci Yüzyıl Bağdat'ında İslâm Eğitim Müesseseleri", 247. Makdisi'nin başta medreseler olmak üzere İslâm eğitim kurumlarına dair görüşleri için bk. George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012).

6 Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumlari Tarihi*, çev. Yasin Aktay (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013), 242.

7 Harun Yılmaz, *Zengî ve Eyyûbî Dımaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 249; Şâfiiliğin Eyyûbîler döneminde özel olarak himaye edildiğini iddia eden çok sayıda modern araştırmaya rastlamak mümkündür. Bunlardan bazıları için bk. Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbî ve Devri* (İstanbul: İslâm Tarih Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2000), 435; Muhammed Ebû Zehrâ, *İmam Şafî*, çev. Osman Keskiöğlu (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1996), 362; Ali Bardakoğlu, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (28 Aralık 2024).

8 Bunun en dikkat çekici örneklerinden biri olan Tâceddin es-Sübki (ö. 771/1370) fıkıh öğretmek için kurulmuş olan medreselerde fıkıh eğitiminin olmazsa olmaz şart olduğunu, fıkıh olmaksızın başka ilimleri okutmanın caiz olmayacağını belirtmiştir. Tâceddin es-Sübki, *Mu'idi 'n-Ni'am: Makam ve Meslek Ahlakı*, haz. Harun Yılmaz, Muhammed Enes Midilli (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 198-200.

9 Ebû'l-Mefâhir Muhyiddin Abdülkâdir b. Muhammed b. Ömer Nu'aymî, *ed-Dâris fî târihi 'l-medâris*, thk. Cafer

845 (1442) yılında Dimaşk'ta doğan Nuaymî ömrünün neredeyse tamamını bu şehirde geçirmiş, şehirde kadılık ve müderrislik gibi adlî ve ilmî vazifeler üstlenmiştir. Eseri *ed-Dâris* ise kabaca 5. (11.) yüzyıldan 10. (16.) yüzyıla kadar başta medreseler olmak üzere Dimaşk'taki vakıf temelli hemen hemen bütün eğitim kurumlarını konu edinmektedir ve bu açıdan İslam telif geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Medreselerin kuruldukları yerler, kurucularının biyografileri, vakıf şartları, gelirleri ve müderrisleri hakkında geniş bilgi sunan *ed-Dâris*'te Nuaymî eğitim kurumlarını türlerine göre tasnif etmiştir. Eserde sırasıyla dârülkur'anları, dârülhadisleri, dârülhadis-dârülkur'anları, medreseleri, hankâhları, ribatları, zâviyeleri, türbeleri, cami ve mescitleri ele alan Nuaymî, bu kurumlara dair bilgileri neredeyse değişmez bir plan içerisinde sunmuş, şehirdeki konumlarından vâkıflarına, vakıf gelirlerinden orada görev yapan ulemaya kadar ulaşabildiği her bilgiyi sistematik bir şema içinde zikretmiştir. Onun *ed-Dâris*'te yer verdiği kurumlar arasında en geniş bölümü medreseler oluşturmaktadır ve burada medreseler fikhî mensubiyetlerine göre tasnif edilmiş, sırasıyla Şâfiî, Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî medreselerinin tarihi ve müderrisleri hakkında bilgi verilmiştir.

Nuaymî medreseleri mezhebî mensubiyetine göre tasnif eden ilk müellif değildir. Kendisinden önce de medreseleri mezhep merkezli tasnife tutan eserler kaleme alınmıştır. Nitekim Nuaymî'nin de en önemli kaynakları arasında yer alan İzzeddin b. Şeddâd (ö. 684/1285) *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâi 'ş-Şâm ve'l-Cezîre* adlı eserinde kendi dönemine kadar Bilâdüşşâm'ın önde gelen şehirlerinde kurulan medreseleri mezhebi kimliklerine göre tasnif etmiştir.¹⁰ Bu açıdan Nuaymî'nin medreselerin ilmî hayattaki işlevi, hangi disiplinlerle yakın ilişki içinde olduğu, kuruluş amaçları gibi sorular etrafında şekillenmiş olan kendi dönemine kadar oluşan geleneğin bir temsilcisi olarak hareket ettiği söylenebilir. Nuaymî'nin kendisinden önceki metinlere göre öne çıktığı noktalar büyük ölçüde tek bir şehre odaklanması, ele aldığı kurum sayısının ve bu kurumlar hakkında naklettiği malzemenin genişliğidir. Bu açıdan *ed-Dâris*, Selçuklulardan Memlükler'in sonuna kadar geçen dönemde Dimaşk'ta medreselerin kuruluş ve yayılış süreçleri boyunca medreseler ile mezhebî kimlik ilişkisini çok farklı açılardan yorumlamaya imkân tanıyacak verilerin elde edilebileceği kaynakların başında gelmektedir. Modern dönemde medreseler üzerine gelişen tartışmalarda özellikle Makdisi ve onu takip eden müelliflerin iddialarının Dimaşk özelinde tartışılabilirliği belki en önemli eserin *ed-Dâris* olduğu söylenebilir.

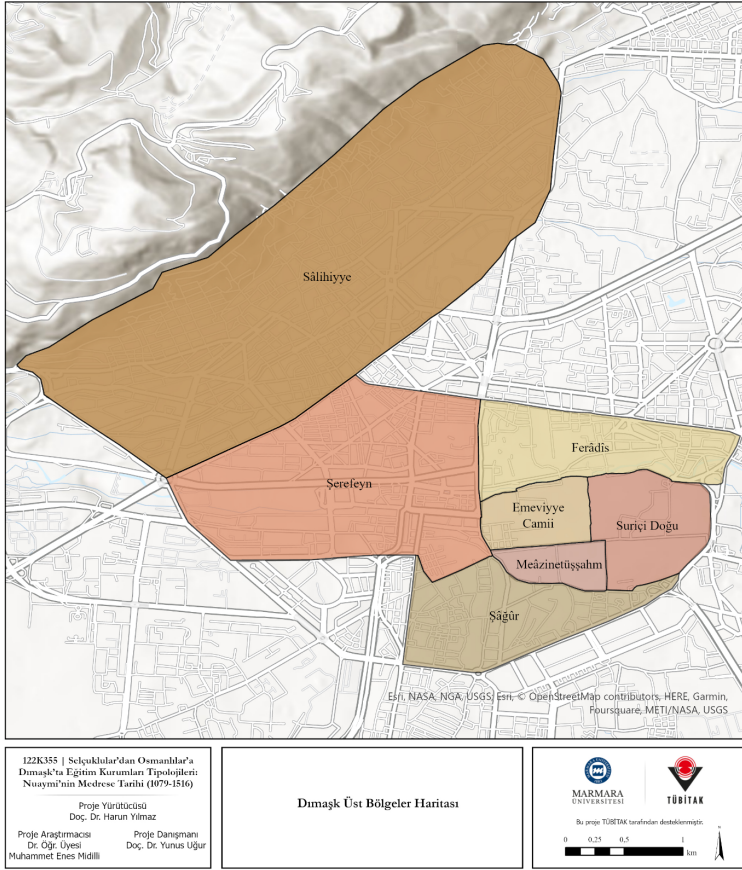
Nuaymî'nin hem medreseleri fikhî mensubiyetlerine göre tasnif etmiş olması hem de medreseler hakkında zikrettiği birçok ayrıntının bu kurumların mezhebî aidiyetiyle irtibatının bulunması medreseler ile fikhî mezhepleri arasındaki ilişkinin mahiyetine dair daha sağlıklı yorumlar yapmaya imkân tanımaktadır. 5.-10. (11.-16.) yüzyıllarda Dimaşk'taki medreselerin mezhebî aidiyetine dair oluşturulan bütüncül istatistikler, medreselerin şehirdeki dağılımı ve bununla irtibatlı olarak şehrin mezhebî yapısı, medreselerin vâkıfları ve vâkıfların sosyal

el-Hasenî, I-II, (Dimaşk: el-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Arabî, 1948-1951).

10 İbn Şeddâd, Ebû Abdullah İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrâhim, *el-A'lâku'l-hatîre fî zikri ümerâi 'ş-Şâm ve'l-Cezîre*, thk. Yahyâ Zekerîyâ Abbâre (Dimaşk: Vizâretü's-Sekâfe, 1991).

kimliklerinin medreselerinin mezhebî aidiyet ve işleyişlerine etkisi gibi konulara dair dikkat çekici sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. *ed-Dâris*'in ele aldığı özellikle Selçuklu, Zengî, Eyyûbî ve Memlûk dönemlerinde farklı statüdeki vâkıfların medrese kurmaya yönelimi, bunun dönemin mezhebî yapısıyla irtibatı ve değişen siyasi yapıların Dımaşk'ın mezhebi kimliğine etkisinin olup olmadığı gibi çok sayıda meseleyi *ed-Dâris*'ten hareketle tartışmak mümkündür.

Bu noktada çalışma sırasında Nuaymî'nin anlattıklarından hareketle bütüncül bir anlatıya erişebilmek için *ed-Dâris*'te medrese-mezhep ilişkisine dair geçen her bir verinin titizlikle kaydedildiği, ayrıca medreselerin şehirdeki dağılımını görebilmek ve buradan hareketle birtakım genellemeler yapabilmek için Dımaşk'ın yedi ana bölgeye ayrıldığı, ayrıca Nuaymî'nin inceliklerle vermeye çalıştığı medreselerin konum bilgisinin de tespit edilerek Dımaşk haritasında işlendiği belirtilmelidir. Böylece hangi medreselerin, hangi mezhep için ve şehrin hangi bölgesinde kurulduğuna dair kesin sayılabilecek sonuçlar elde edilmiş, makalenin temel iddiaları da buradan hareketle geliştirilmiştir. Bu yedi ana bölgeden üçü şehir surları içinde dördü ise sur dışında yer almaktadır. Sur içinde yer alan bölgeler şehrin nüfus, ticaret, ilim, dinî hayat gibi pek çok dinamiğinin büyük ölçüde etrafında şekillendiği “Emeviyye Camii” ve “Meâzinetüşşahm” bölgeleri ile nüfusun hem daha seyrek olduğu hem de gayri Müslimlerin daha yoğun yaşadığı “Suriçi Doğu” bölgeleridir. Sur dışındaki bölgeler ise öncelikle Zengîler dönemiyle birlikte yoğun bir Hanevî ve Hanbelî nüfusun ikamet etmeye başladığı, Eyyûbî ve Memlûk dönemlerinde Dımaşk'ın en önemli yerleşim yerlerinden birine dönüşen “Sâlihiyye”, şehrin hemen kuzeyinde yer alan “Ferâdis”, özellikle Memlûkler döneminde önemi artan şehrin batısındaki “Şerefeyn” ve şehrin daha az genişlediği, genellikle mezarlıkların yer aldığı güney hattındaki “Şâğûr” bölgeleridir (Harita 1).

Harita 1. Dımaşk Üst Bölgeler Haritası

Son olarak belirtmek gerekir ki şüphesiz kaynaklardan hareketle ele alınan dönem Dımaşk medreseleri hakkında sayısız veriye ulaşmak ve medreseleri çok çeşitli açılardan ele almak mümkündür. Ancak böyle bir iddia bu çalışmanın hacmini aşacağından medreseler hakkında başka veriler dışarıda tutulmuş sadece medreselerin mezhebî aidiyetiyle ilişkili veriler dikkate alınmıştır. Ayrıca Dımaşk'taki mezheplerin hangi bölgelerde ve medreseler üzerinden nasıl temerküz ettiğini tespit edebilmek için Coğrafi Bilgi Sistemleri'nden yardım alınmıştır. Bunun için *ed-Dâris*'ten elde edilen ve medreselerin mezhebî kimliklerini analiz edebilmeye imkân tanıyan coğrafi veriler bir yazılım vasıtasıyla haritalandırılmış ve mekânsal ilişkileri ortaya koyabilecek çıktılar elde edilmiştir.¹¹ Medreselerin isimleri, vâkıfları, vâkıfların sosyal

11 *ed-Dâris*'te hemen her medresenin şehirdeki konumu hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Bu bilgilerden hareketle çoğu zaman medresenin şehirdeki konumu kesin ya da kesine yakın şekilde tespit edilebilmiştir. Bununla birlikte mezhebî aidiyeti bilirse dahi konumu hakkında konuşmanın zorlaştığı medreselerle de karşılaşılmıştır. Bu durumda konumu kesin ya da kesine yakın şekilde bilinmeyen ancak hangi bölgede kurulduğu bilinen medreseler haritalarda bölgenin merkezinde bir noktaya yerleştirilmiş, ancak hakkında şehirde olduğu dışında konumu

statüleri, kuruldukları yüzyıl, hanedan dönemleri, mezhebî kimlikleri vb. başlıklara dair veri setleri birbiriyle ilişkilendirilerek 5.-10. (11.-16.) yüzyıl medreselerinin mezhebî kimliklerine dair birçok harita ve grafik oluşturulmuştur.

1. Mezhebi Aidiyetlerine Göre Dımaşk Medreseleri

5. (11.) yüzyıla gelindiğinde İslam dünyasında Sünnî fıkıh mezhepleri teşekkül süreçlerini tamamlamış durumdaydı. Fethinin ardından Dımaşk'ta da ilk üç asır boyunca güçlü olan Evzâîlik zamanla yerini Şâfiî, Hanefî, Hanbelî ve Mâlikî mezheplerine bırakmış¹² ve Şiîler bir kenara takip eden yaklaşık beş asır boyunca Dımaşk'ta bu dört Sünnî mezhep hâkim olmuştur. Bu zaman aralığında şehir Şiî Fâtımîler, çoğu Hanefî olan Selçuklular (1075-1104), Tuğteginliler (1104-1154), Zengîler (1154-1174) ve Şâfiî Eyyûbîler (1174-1260) ile büyük kısmı Hanefî olan Memlûkler'in (1260-1516) hakimiyetine şahitlik etmiştir.¹³ Bu yüzyıllar aynı zamanda İslam dünyasında medreselerin ortaya çıktığı ve hızla yaygınlaştığı dönemlerdir. Söz konusu dönemde İslam dünyasında ilmî hayatta yaşanan medreseleşme sürecinden Dımaşk da etkilenmiş ve şehirde dört Sünnî fıkıh mezhebinin tedrisi için çok sayıda medrese vakfedilmiştir.

Nuaymî *ed-Dâris*'te medreseleri mezhebî aidiyetlerine göre tasnif ederken her bir medresenin şehrin hangi bölgesinde kurulduğunu da dakik sayılabilecek bir titizlikle zikretmiştir. Buradan hareketle 5.-10. (11.-16.) yüzyıllarda Dımaşk ve medreseleriyle ilgili iki önemli veri grubuna ulaşmak mümkündür: Bunlardan birincisi, ele alınan beş asır boyunca şehirde hangi mezhep için kaç medrese kurulduğuna dair genellemeler yapmaya imkân veren sayısal veriler; ikincisi ise şehrin mezhebî yapısını da anlamaya katkı sağlayacak olan medreselerin şehrin hangi bölgelerinde kurulduklarına dair bütüncül verilerdir.

5.-10. (11.-16.) yüzyıllarda Dımaşk'ta kurulan toplam medrese sayısı 126'dır. Şehirde en fazla medreseye sahip mezhep 56 medrese ile Şâfiîler olmuştur. Şâfiîlerin ardından medrese sayısı itibarıyla ikinci sırada 47 medrese ile Hanefîler gelmekte, bu iki mezhebi sırasıyla 11 medreseye sahip olan Hanbelîler ve sadece 3 medresesi bulunan Mâlikîler takip etmektedir. Bunlar dışında 6 medrese Şâfiî ve Hanefîler'in¹⁴, 1 medrese ise dört mezhep müntesiplerinin ortak kullanımı için vakfedilmiştir.¹⁵ Ayrıca toplam medrese sayısı içinde Nuaymî'nin tip medresesi olarak vakfedildiklerini belirttiği 3 kurum da bulunmaktadır (Harita 2). Çalışma sırasında Şâfiîler için kurulan 2 ve Hanefîler için kurulan 1 medrese dışındakilerin tamamının

hakkında bir bilgi bulunmayan medreselere haritada yer verilememiştir. Bununla birlikte bütün medreselerin mezhebî aidiyeti bilindiğinden oluşturulan istatistikler ve grafiklerde bütün medreseler dikkate alınmıştır.

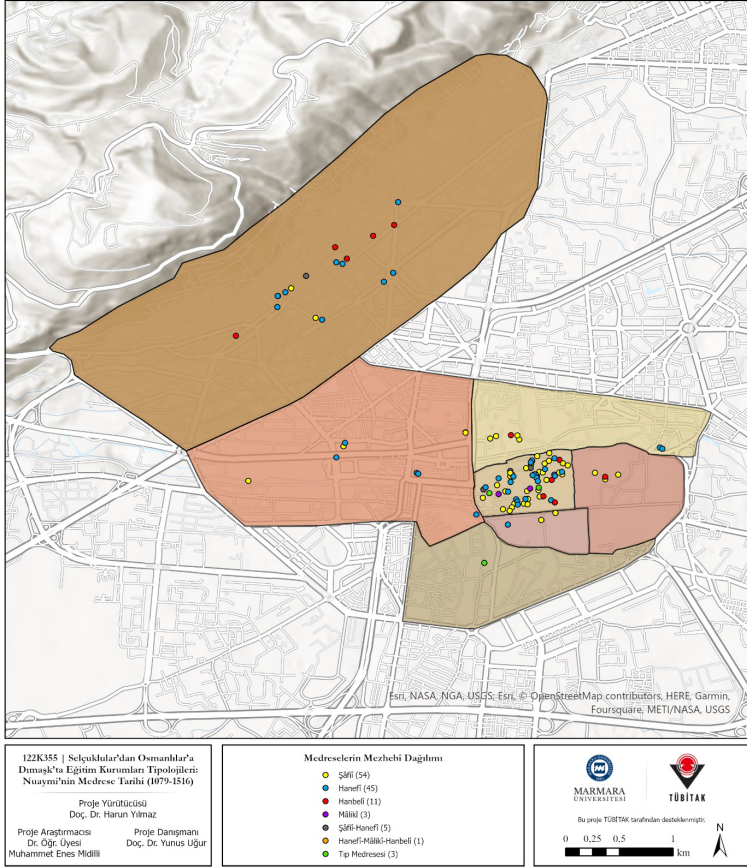
12 Dımaşk'ın 5. (10.) yüzyıla kadarki mezhebî yapısı hakkında bk. Omar Kal Hussien, *Hicri IV: (X.) Yüzyılda Dımaşk'ta Ulemâ ve İlmi Hayat* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 199-225.

13 Hatim Mahamid, "Waqf and Madrasas in Late Medieval Syria", *Academic Journals*, 8/10 (2012), 607.

14 Nuaymî'nin aktardığına göre Şâfiî ve Hanefîler'in ortak kullanımı için vakfedilmiş olan bu medreseler Esediyye, Demmâğiyye, Zâhiriyye Cevvâniyye, Azrâviyye ve Çerkesiyye medreseleridir.

15 Nuaymî Fahriyye Medresesi'ni *ed-Dâris*'te Şâfiî medreseleri arasında zikreder. Ancak medrese hakkında verdiği bilgiler arasında medreseye ayrı ayrı Şâfiî, Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî müderrisler tayin edildiği açık şekilde zikredilmektedir. Bu durum medresede dört mezhep için de vakıf temelli eğitimin verildiğini göstermektedir. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/430-431.

konum bilgisi büyük ölçüde tespit edilmiştir.¹⁶ Bütün bu istatistiki veriler mezhep müntesipleri için vakfedilmiş medreselerin sayısı ile Dımaşk'ın mezhebî kimliği arasında bir uyum olduğuna işaret etmektedir. Zira Dımaşk'ta en kalabalık mezhep Şâfiîlik olup onun ardından sırasıyla Hanefî, Hanbelî ve Mâlikî mezhepleri gelmektedir¹⁷ ve bu durum şehirdeki medreselerin mezheplere göre dağılımıyla örtüşmektedir.

Harita 2. Medreselerin Mezhebi Dağılımı

Medreselerin şehirdeki dağılımı 5.-10. (11.-16.) yüzyıllarda Dımaşk'taki ilim muhitleri hakkında da bilgi vermektedir. Surlarla çevrili bir şehir olan Dımaşk'ta ilim kurumları zamanla sur dışına çıkarak büyük ölçüde kuzeybatı yönlü bir yayılım göstermiş görünmektedir. Şehrin özellikle Nureddin Zengî'nin (ö. 569/1174) şehre hâkim olduğu 12. yüzyılın ortalarından

16 Nuaymî'nin şehirdeki konumu hakkında sessiz kaldığı Şâfiî medreseleri Halebiyye ve Savciyye, Hanefî medresesi ise Tâşîyye'dir. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/232-234, 276, 487-488.

17 Yılmaz, *Ulema ve Medrese*, 249.

itibaren hızla büyümesi bu dönemle birlikte şehrin siyasi öneminin artması, güven ve istikrarlı bir yapıya kavuşması, ekonomik anlamda gelişmesinin bir sonucudur. Bu durum şehri ilim ehli için cazip hâle getirdiği gibi başta medreseler olmak üzere vakıf temelli ilim kurumlarının sayısının artmasının da önünü açmıştır.¹⁸

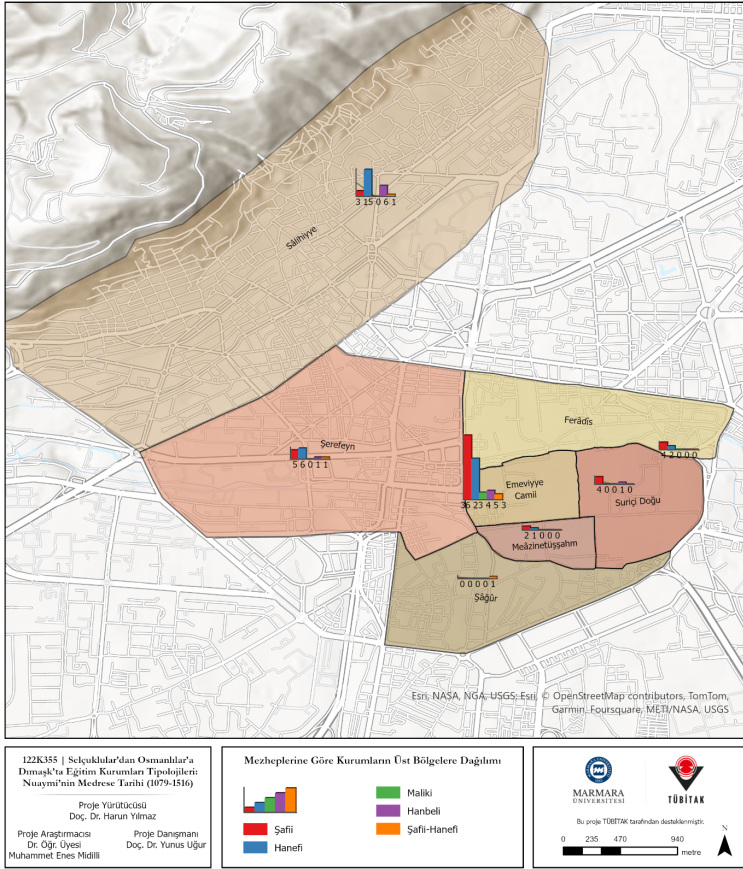
Nuaymî'nin aktardığı verilerden hareketle medreselerin mezhebî aidiyetleri bakımından şehirdeki dağılımı, şehrin hangi bölgelerinde hangi mezheplerin yaygınlık kazanmış olduğuna işaret etmektedir. Dimaşk'ta medreseleşmenin en yoğun olduğu bölgenin Emeviyye Camii çevresi olduğu *ed-Dâris*'teki verilerden açık şekilde anlaşılmaktadır. Nitekim konum bilgisi tespit edilen medreseler arasından 54 Şâfiî medresesinden 36'sı, 45 Hanefî medresesinden 23'ü, 11 Hanbelî medresesinden 4'ü, 3 Mâlikî medresesinin tamamı ve 6 Şâfiî-Hanefî medresesinden 5'i, dolayısıyla şehirdeki bütün ilim kurumlarının yarıdan fazlasını teşkil eden toplam 71 medrese bu bölgede kurulmuştur. Bu durum Dimaşk'taki ilim hayatının ve ilmî çevrelerin Emeviyye Camii merkezli şekilde biçimlendiğini de göstermektedir. Bununla birlikte yukarıda zikredilen veriler şehirde güçlü olan Şâfiî geleneğin merkezinin de büyük ölçüde Emeviyye Camii çevresinde şekillendiğine işaret etmektedir.

Şehrin medreseleşmede ön plana çıkan ikinci bölgesi Sâlihiyye'dir. Zengî hakimiyetine kadar küçük bir yerleşim yerinden ibaret olan Kâsiyûn Dağı eteklerindeki bölge zamanla hem nüfus itibarıyla büyümüş hem de Dimaşk'ın önemli ilim merkezlerinden birine dönüşmüştür.¹⁹ Sâlihiyye şehirde özellikle Hanbelî geleneğin en önemli merkezi olarak temayüz etmiştir. Konumu tespit edilebilen 11 Hanbelî medresesinden 6'sı burada kurulmuştur. Sâlihiyye'nin Hanefî mezhebi için de önemli bir bölge olduğu bölgede kurulan medrese sayısından anlaşılmaktadır. Şehirdeki 45 Hanefî medresesinin üçte biri burada kurulmuştur ve bu açıdan Sâlihiyye, Emeviyye Camii bölgesinden sonra şehirde en fazla Hanefî medresesinin bulunduğu yerdir. Bölgenin en dikkat çekici özelliklerinden bir diğeri ise şehirdeki hâkim mezhep olan Şâfiîliğin burada çok az medreseye sahip olmasıdır. 54 Şâfiî medresesinden sadece 3 tanesi Sâlihiyye'de kurulmuştur. Bu durum bölgede özellikle Hanbelî ve Hanefî geleneğin güçlü olduğuna işaret etmektedir (Harita 3).

18 Joan Elizabeth Gilbert, *The Ulama of Medieval Damascus and the International World of Islamic Scholarship* (Berkeley: University of California, Berkeley, Ph.D. Dissertation, 1977), 1; Michael Chamberlain, *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus: 1190-1350* (Cambridge: Cambridge University, 1994), 27, 37-38; Ahmed Muhammed Evtanî, *Dimaşk fi'l-asri 'l-Eyyûbî: Dirâse siyâsiyye iktisâdiyye ictimâ'iyye sekâfiyye 570-658 h. / 1174-1260 m.* (Dimaşk: et-Tekvîn, 2007), 201.

19 Sâlihiyye, Kudüs yakınlarında yaşadıkları Cemmâil'in Haçlılar tarafından işgalinden bir süre sonra buradan göç ederek Dimaşk'a gelen Hanbelî Benî Kudâme ailesinin bölgeye yerleşmesiyle Dimaşk'ın önemli ilim merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Dimaşk'ta Nureddin Zengî tarafından ileride Sâlihiyye olarak bilinecek bölgeye yerleşmelerine izin verilen ailenin reisi Şeyh Ahmed (ö. 558/1162) burada Ebû Sâlih Mescidi'nde ders vermeye başlamış, zamanla bölge Dimaşk Hanbeliliğinin en önemli merkezine dönüşmüştür (bk. Toru Miura, *Dynamism in the Urban Society of Damascus: The Salihiyya Quarter from the Twelfth to the Twentieth Centuries* (Leiden: Brill, 2016), 53-55, 80-82; Richard van Leeuwen, *Bir Osmanlı Şehri Şam: Vakıflar ve Şehir* (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), 206; Muhammed Usame Onuş, *VI. ve VII. Asırlarda Dimaşk Hanbeliliği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 52-61), 206.

Dımaşk'taki medreselerin büyük bir kısmı Emeviyye Camii çevresi ve Sâlihiyye bölgesinde kurulmuştur. Bu iki bölge dışında çalışmada esas alınan diğer 5 bölgede kurulan medrese sayısı sadece Sâlihiyye'de kurulan medrese sayısından 3 fazladır. Emeviyye Camii ve Sâlihiyye bölgelerini 13 medresenin kurulduğu şehrin batısında yer alan Şerefeyn bölgesi takip etmektedir.

Harita 3. Mezheplerine Göre Kurumların Üst Bölgelere Dağılımı

Medreseler ve medreselerin mezhebi aidiyetlerine dair sunulan veriler esasen bu kurumların Dımaşk'ta Sünnî ulemayı himaye etmenin en önemli araçları olduğuna işaret etmektedir. Dımaşk'ta 5.-10. (11.-16.) yüzyıllar arasında medreselerin fikhî dağılımı, şehre hâkim mezhebî eğilimleri de yansıtmaktaydı. Zira Zengîler ve Eyyûbîler döneminde Şâfilik, halk arasında en fazla kabul gören ve şehirdeki en güçlü mezhep konumundaydı. Hanefilik ise Şâfililiğe kıyasla daha az yaygın olmakla birlikte, şehirde en çok mensubu bulunan ikinci mezhepti. Hanbelilik ve Mâlikilik ise sırasıyla bu iki mezhebi takip ediyordu.²⁰ Dolayısıyla, şehirdeki

20 Şâfilik ve Hanefilik Dımaşk'ta en etkili iki mezhepti. Hanbelilik ise özellikle Kudâme ailesinin Dımaşk'a

medreselerin sayısı ve mezhebî aidiyetleri ile baskın fikhî gelenekler arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktaydı.

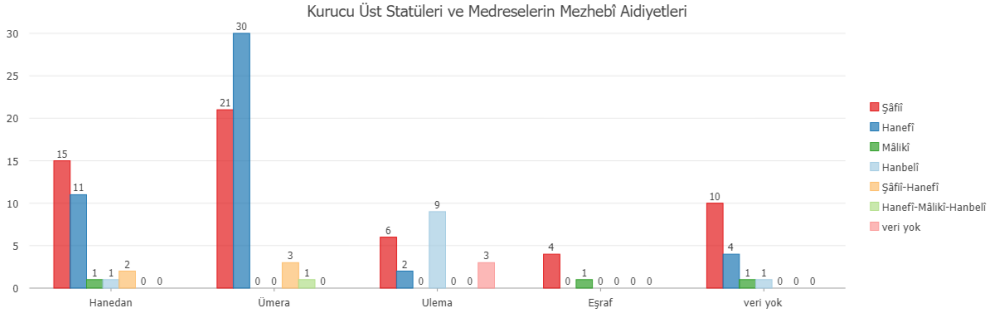
2. Medrese Vâkıfları ve Medreselerin Mezhebî Aidiyeti

Birer vakıf kurumu olmaları dolayısıyla medreselerin kuruluş ve işleyişleri vakıf hukuku prensiplerine göre belirlenmiştir. Vakıf olmaları aynı zamanda temelde şahsî teşebbüslerle kuruldukları anlamına gelmektedir. Vâkıfların ve medreselerin mezhebî kimlikleri arasındaki ilişki ise siyasi alanın ötesinde dönemin ilmi ve dinî hayatı açısından önemlidir. Medreseler ile fıkıh mezhepleri arasındaki ilişkiye ve medreselerin mezhebî kimliklerine dair istatistiklere işaret edildikten sonra medreseleri kuran vâkıfların bu husustaki rolleri de dikkatle takip edilmelidir. Nitekim Nuaymî'nin *ed-Dâris*'te XI.-XVI. yüzyıllarda Dımaşk'ta medreseler ile fıkıh mezhepleri arasındaki ilişkiye dair anlattıkları medreseler ve vâkıfları arasındaki ilişki üzerinden okunduğunda kurumlara ve döneme dair dikkat çekici sonuçlar ortaya çıkmaktadır.

Ele alınan dönemde fıkıh mezhepleri açısından geniş bir yelpazeye sahip olan Dımaşk'ta çok farklı siyasi ve toplumsal gruptan farklı mezheplere müntesip medrese vâkıflarına rastlamak mümkündür. Çalışma sırasında medrese vâkıfları hanedan, ümera, ulema ve eşraf şeklinde dört üst statü altında toplanmıştır. Bu statülerin her birinin kendi içerisinde bazı alt statüleri de barındırdıkları düşünülebilir. Mesela ele alınan dönemde hüküm süren melik ya da sultanlar ile onların eşleri, kızları, kardeşleri “hanedan”; dönemin önde gelen emîrleri ile onların eşleri ve kızları “ümera”; alimler ile onların eş ve kızları “ulema”; edipler, tacirler ya da toplumda öne çıkan isimler ise “eşraf” statüsü altında değerlendirilebilir. Bu statüler arasında Dımaşk'ta en fazla medrese kuranlar ümeradır. Onları sırasıyla hanedan mensupları, ulema ve eşraf takip etmiştir. Nuaymî bazı medreselerin vâkıfları konusunda ise sessiz kalmıştır.²¹

gelerek Sâlihiyye'ye yerleşmesinden sonra şehirdeki etkinliğini artırmıştır. Şehrin en önemli camii ve ilim merkezi olan Emeviyye Camii'nde Şâfiiler çok eski zamanlardan itibaren bir mihrap sahibi iken daha sonra Hanefiler 6. (12.) yüzyılın ortalarından itibaren burada kendilerine ait bir mihrap edinmişlerdir. Hanbeliler'in Emeviyye Câmii'nde kendilerine ait bir mihrap edinmeleri yine mezhebin şehirdeki etkinliğini ve görünürlüğünü artırmaya başladığı döneme de işaret etmektedir. Her ne kadar Hanbelî mezhebinin 6. (12.) yüzyılın sonlarında kısa bir süre Emeviyye Camii'nde bir mihraba sahip olduğu iddia edilse de Şâfiî ulemanın yoğun itirazları ve bazı siyasi olaylara karışmaları nedeniyle bu mihrap kendilerinden alınmıştır. Ancak şehirde güçlü bir ilmi çevreye dönüşen Hanbelîler 7. (13.) Emeviyye Camii'nde bir mihrap sahibi olma prestij ve ayrıcalığına asrın ilk çeyreğinde kalıcı olarak erişebilmişlerdir. bk. Onuş, *VI. ve VII. Asırlarda Dımaşk Hanbelîliği*, 40, 52-70.

- 21 Nuaymî'nin 16 medresenin vâkıfı konusunda ya tamamen sessiz kaldığı ya da zikrettiği isimlerin hangi statüde yer aldıklarını tespit etmenin mümkün olmadığı görülmektedir. Mesela Tayyibe Medresesi'nin Ali b. Ebi Bekir, Tarhâniyye'nin ise Sungur el-Mevsîlî adlı kişiler tarafından kurulduğunu belirtir. Ancak bu kimselerin kimliği hakkında başka bir bilgi zikretmez. Bu medreseler için bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/337-340; 539-543.

Grafik 1. Vâkıflar ve Medreselerin Mezhebî Aidiyeti

5.-10. (11.-16.) yüzyıllarda medrese gibi bir vakıf kurabilmek her şeyden önce maddi bir gücü gerektirmekteydi. Bu açıdan medrese vâkıflarının çoğunun siyasi ve askerî zümreler olan hanedan mensupları ve ümera arasından çıkması şaşırtıcı değildir. Ancak bu durum Dımaşk'taki siyasi elitin şehrin mezhebî kimliğini dönüştürmede özellikle medreseleri kullanmış oldukları anlamına gelmez. Şüphesiz dinî bir yönü de bulunan vakıf kurma işleminde vâkıfların kendi mezhep müntesipleri için medreseler kurmuş olmaları şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte onların sadece kendi mezhepleri için değil diğer mezhepler için de medreseler kurmuş olduklarına dair bazılarına aşağıda da temas edilen çok sayıda örneğe rastlamak mümkündür.

Diğer yandan ise Dımaşk'ın ele alınan dönemdeki mezhebî kimliği ile şehirdeki medreselerin mezhebî aidiyeti arasındaki paralellik dikkat çekicidir. Vâkıflarının mezheplerinden bağımsız olarak bakıldığında Dımaşk'ta en kalabalık mezhebî teşkil eden Şâfiîliğin yine en fazla medreseye sahip mezhep olduğu, onu yine şehirdeki yoğunluğuna göre Hanefî, Hanbelî ve Mâlikî mezheplerinin takip ettiği görülmektedir. Söz konusu paralelliğin ortaya çıkmasının önemli sebeplerinden biri şüphesiz XI.-XV. asırlarda özellikle Dımaşk'a hâkim olan hanedanlara mensup kişiler ve ümeradan isimlerin başını çektiği vâkıfların kendi müntesibi oldukları mezhepler dışında başka mezhepler için de medreseler kurmuş olmalarıdır. Hanefî mezhebine güçlü bağlılığıyla tanınan Nureddin Zengî tarafından Şâfiîler için vakfedilen İmâdiyye²² ve Kellâse²³ medreseleri ile yine onun tarafından Şâfiîler için kurulan fakat Selâhaddin Eyyûbî'ye nispetle Salâhiyye²⁴ diye bilinen medrese, Şâfiî olan Selâhaddin Eyyûbî'nin Mâlikîler için vakfettiği Salâhiyye²⁵ Medresesi, yine bir Şâfiî olan Esedüddin Şirkûh'un (ö. 564/1169) Hanefî ve Şâfiî

22 Dımaşk'ın şehir kapılarından Bâbülferec ve Bâbülferecîs taraflarında kurulan İmâdiyye Medresesi ilk başta banisinin adına nispetle Nûriyye olarak bilinmiş, ancak Zengî ve Eyyûbî dönemlerinin meşhur alim ve devlet adamlarından İmâdeddin el-Kâtib el-İsfahânî'nin burada müderrislik görevini üstlenmesinden sonra onun adına nispetle İmâdiyye olarak anılmaya başlanmıştır. bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/406-4013; Yılmaz, *Ulema ve Medrese*, 73.

23 Kellâse Medresesi Emeviyye Camii'nin kuzeyine bitişikti ve camiye açılan bir kapısı bulunmaktaydı. Vakfedilişinden yaklaşık yirmi beş yıl sonra çıkan bir yangında harap olan medrese Selâhaddin Eyyûbî'nin Dımaşk'a hâkim olmasından sonra yenilenmiştir. bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/447-451.

24 bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/331-333.

25 bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2/10-22.

mezheplerinin her ikisi için vakfettiği Esediyye Medresesi²⁶ ve Hanefî mezhebine müntesip el-Melikü'l-Muazzam İsa (ö. 624/1227) döneminde tamamlanan ve Şâfiîler için vakfedilen Dimaşk'ın en prestijli medresesi sayılabilecek Âdiliyye Kübrâ²⁷ bu durumun en dikkat çekici örnekleri olarak gösterilebilir. Önemli kısmı Hanefî mezhebine mensup Türklerden oluşan Zengî-Eyyübî-Memlûk ümerasının Şâfiîler için kurdukları medreseler de düşünüldüğünde vâkıfların kendi müntesibi oldukları mezhebin dışındaki mezhepler için kurdukları medrese sayısı çok daha artmaktadır. Bu durum şehirdeki medreseleşme sürecinin yalnızca vâkıfların mezhebî kimlikleriyle açıklanamayacağını ortaya koymaktadır.

Vâkıflar üzerinden Dimaşk medreselerine bakıldığında dikkate değer bir başka durum Hanbelî medreseleriyle ilgilidir. Dimaşk'ta Hanbelîler ele alınan dönem boyunca hanedan ve ümera üst kimliği tarafından sistematik bir himayeye sahip olamamıştır. Kurumsallaşmanın en yoğun olduğu iki dönemden Eyyübîler zamanında hanedan üyelerinin çoğunun Şâfiî, Memlûkler zamanında ise Memlûk sultanlarının çoğunun Hanefî oldukları, her iki dönem ümerasarı arasında Şâfiî ve Hanefî isimler bulunmakla birlikte Hanefî isimlerin daha fazla olduğu bilinmektedir.

Nuaymî XI.-XVI. yüzyıllarda Dimaşk'ta kurulan 11 Hanbelî medresesinden bahseder. Bu medreseler sur içi ve Sâlihiyye bölgeleri arasında neredeyse eşit olarak dağılmış görünmektedir. Ancak diğer medreselerden farklı olarak Nuaymî'nin vâkıfını zikretmediği Câmûsiyye²⁸ ile hanedana mensup bir hanımın vakfettiği Sâhibiyye²⁹ ve bir alim kızı tarafından vakfedilen Âlime³⁰ medreseleri hariç diğer Hanbelî medreselerinin tamamının doğrudan Hanbelî alimler

26 Esediyye aynı zamanda Dimaşk şehir surları dışında inşa edilen ilk medreselerden biridir. bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/152-158; 473-474.

27 Âdiliyye Medresesi'nin inşasına ilk olarak Nureddin Zengî döneminde başlanmıştır. Dönemin önde gelen Şâfiî fakihlerinden Kutbüddin en-Nisâbüri (ö. 578/1183) için bir medrese kurmak isteyen Nüreddin medresenin inşası tamamlanamadan 569/1174 yılında vefat etmiş, yarım kalan inşaat kendisinden sonra Dimaşk'ta hüküm süren Selâhaddin Eyyübî ve el-Melikü'l-Efdal Ali (ö. 622/1225) zamanında da bitirilememiştir. Selâhaddin'in kardeşi el-Melikü'l-Âdil Seyfeddin (ö. 615/1218) yeğenleriyle girdiği iktidar mücadelesinden galip ayrılp Dimaşk'a hâkim olduğunda medresenin Nüreddin döneminde başlanan ve yapımı yarım kalan inşaatını yıktırarak daha büyük ve görkemli bir medresenin inşasına girişmiştir. Ancak el-Melikü'l-Âdil de medrese tamamlanamadan vefat etmiş ve medresenin yapımı oğlu el-Melikü'l-Muazam İsa döneminde bitirilmiş ve geniş gelirler tahsis edilerek Şâfiîler için vakfedilmiştir. Âdiliyye, Eyyübî ve Memlûk dönemleri boyunca Dimaşk'ın en prestijli medreselerinin başında gelmiş ve şehirde görev yapan kâdılkudâtların aynı zamanda medresenin müderrisliğini üstlenmeleri bir gelenek olarak benimsenmiştir. bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/359-368; Yılmaz, *Ulema ve Medrese*, 55-58.

28 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2/64.

29 Sâhibiyye Medresesi'nin vâkıfı Rebî'a Hâtun, Selâhaddin Eyyübî'nin kız kardeşi ve Begteginliler'in Erbil hükümdarı Kökböri'nin (ö. 630/1233) eşiydi. Rebî'a Hatun ilk olarak Zengîler'den önce Dimaşk'ta hüküm süren Tuğteginli hükümdarı Muinüddin Üner'in (ö. 544/1149) oğlu Sa'düddin Mes'ûd ile evlenmiş, ancak eşinin vefatından bir süre sonra Selâhaddin Eyyübî onu el-Cezîre bölgesinde hakimiyet kurma mücadelesinde önemli hizmetleri olan Kökböri'yle evlendirmiştir. Kökböri Haçlılar'la mücadelede de Selâhaddin'in en büyük destekçileri arasında yer almıştır. Kökböri'nin vefatından sonra Dimaşk'a dönen Rebî'a Hâtun burada fakih Abdurrahman b. Necm b. Abdülvehhâb en-Nâsîh el-Hanbelî'nin (ö. 634/1237) kızı ve aynı zamanda âlime bir kişi olan Emetüllatîf (ö. 653/1255) ile yakınlık kurmuş ve onun teşvikiyle Hanbelîler için Sâhibiyye olarak bilinen medreseyi vakfetmiştir. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2/79-86.

30 Âlime Medresesi'nin banisi Sâhibiyye Medresesi'nin kuruluşunda etkili olan en-Nâsîh el-Hanbelî'nin yukarıda ismi geçen kızı Emetüllatîf'tir. Eser telif edecek kadar ilim tahsil etmiş bir kimse olarak kendisinden bahsedilen

eliyle kurulmuş olması dikkat çekicidir. Dimaşk'ta hanedan mensupları ve ümerâ gibi medrese vakfetmede en önde yer alan zümreler Şâfiî ve Hanefiler için sayısız medrese kurmuş olmalarına rağmen Hanbelîler için herhangi bir medrese vakfetmemiş, Hanbelî çevreler kendi eğitim kurumlarını yine kendi imkânlarıyla ortaya çıkarmış görünmektedir. Cevziyye, Hanbeliyye Şerifiyye, Sadriyye, Ziyâiyye Muhammediyye, Ziyâiyye Mehâsiniyye, Ömeriyye Şeyhiyye, Mismâriyye ve Müneccâiyye medreselerinden her biri aynı zamanda ilk müderrisleri de olan Hanbelî alimler eliyle kurulmuştur.³¹

Vâkıfların, özellikle de siyasi ve askerî zümreyi teşkil eden hükümdar ve ümerânın başka mezhep müntesipleri için de çok sayıda medrese kurmuş olması onların mezhepler üstü bir anlayışla ve yönettikleri coğrafyanın mezhebî dinamikleriyle uyumlu şekilde Sünnî ulemanın tümünü himaye etme kaygısı taşıdıklarını göstermektedir. Çünkü ulema, toplum üzerinde büyük bir nüfuza sahip olup, hayatın her alanını düzenleme yetkisine sahipti ve bu çerçevede meşru ile gayrimeşru olanı belirleme yetkisini elinde tutarak İslam toplumunun en temel unsurunu oluşturuyordu. Ulemanın himayesi onların kendi dindarlıklarının bir yansıması kadar idare ettikleri coğrafyada sağlıklı bir dinî, siyasi ve toplumsal hayatın devamı için de önemli kabul edilmekteydi.³²

3. Mezhebî İrtibatlar Bağlamında Dimaşk Medreselerinin Üç Dönemi: Zengîler-Eyyûbîler-Memlûkler

Yukarıda değinildiği üzere Dimaşk'ta medreseler başta olmak üzere vakıf temelli eğitim kurumlarının yaygınlık kazanması büyük ölçüde Zengî, Eyyûbî ve Memlûk dönemlerinde gerçekleşmiştir. Bunlar arasında Zengî ailesi üyeleri Hanefî mezhebine mensuplardı. Eyyûbîler ise çoğunlukla Şâfiî olmakla birlikte bölgede hüküm sürdükleri dönem boyunca aile içinden sayıları az da olsa Hanefî mezhebine mensup melikler de çıkmıştı. Dimaşk meliki el-Melikü'l-Muazzam İsa (1218-1227) ile oğulları Eyyûbî ailesi içinde Hanefî mezhebine mensup dikkat çekici isimlerdi.³³ Mısır'daki son Eyyûbî sultanı el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb (ö.

Emetüllatif himayesini gördüğü ve sayesinde hatırı sayılır bir servet edindiği Rebî'a Hâtun'un vefatından sonra bazı sıkıntılarla karşılaşmıştır. Malları müsadere edilen ve üç yıl kadar hapis hayatı yaşamak zorunda kalan Emetüllatif daha sonra Eyyûbîler'in Humus kolu hükümdarlarından el-Melikü'l-Eşref b. el-Melikü'l-Mansûr İbrahim (ö. 661/1263) ile evlenmiştir. bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2/112-113.

31 Hanbelî medreseleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 2/30-126.

32 Yılmaz, *Ulema ve Medrese*, 242.

33 el-Melikü'l-Muazzam İsa hayatının neredeyse tamamını geçirdiği Dimaşk'ın zengin ilim çevreleriyle güçlü ilişkiler kurmuştur. Çocukluğu ve gençlik yıllarında babası el-Melikü'l-Âdil I'in gölgesinde kalması el-Muazzam'ın özellikle ilmi hayatta kendisini geliştirebilmesine imkân sağlamıştır. Ebû'l-Yümn el-Kindî (ö. 613/1217), İbnü'l-Mahallî gibi alimlerden ders alan el-Muazzam'ın fıkıhta hocası ise dönemin en önemli Hanefî alimlerinden olan Cemâleddin el-Hasîrî (ö. 636/1238) olmuştur. Kaynaklar onun Şâfiî mezhebinden Hanefîliğe geçişinde hocası Hasîrî'nin ve el-Muazzam'ın gençlik yıllarından itibaren yakın dostu olan Sibt İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 654/1256) büyük etkisi olduğu konusunda hemfikiridir. Sıkı bir Hanefî olarak bilinen el-Melikü'l-Muazzam aynı zamanda Hatib el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Târihu Bağdâd* adlı eserinde İmâm-ı Azâm'a yönelik tenkitlerine cevap verdiği *es-Sehmü'l-musib fi'r-redd 'ale'l-Hatib* veya *es-Sehmü'l-musib fi kebdi'l-Hatib* isimleriyle bilinen bir eser de kaleme almıştır. Ayrıca Hanefîler için vakfettiği ve kendi adına nispetle Muazzamiyye adını taşıyan medrese Dimaşk'ta uzun yıllar Hanefî mezhebi müntesiplerinin en önemli ilim merkezleri arasında yer almıştır.

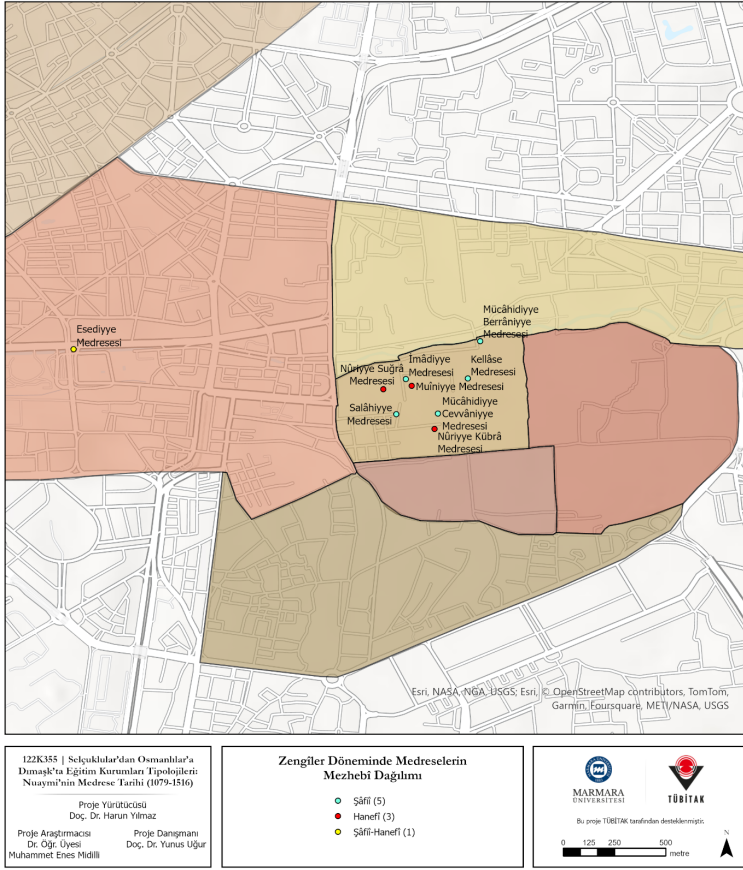
647/1249) tarafından büyük ölçüde Kafkasya ve kuzey bölgelerinden getirilen Türklerden müteşekkil askerî birlikler olan ve Eyyûbiler'den sonra Mısır ve Bilâduşşam'da onların yerini alan Memlûk sultanları arasında ise hem Hanefî hem de Şâfiî olanların bulunduğu belirtilmektedir.³⁴ Her üç devlet döneminde de üst düzey siyasi ve askerî mansıpları kontrol eden emîrlar ve önde gelen devlet adamlarının önemli bir kısmı Türklerden oluşmaktaydı ve bunlar da büyük ölçüde Hanefî mezhebine mensup kimselerdi.

Söz konusu dönemde gerek hükümdarlar ya da onların aileleri gerekse önde gelen emîrlar tarafından kurulmuş olsun medreselerin önemli bir kısmı vâkıflarının mezhebî kimlikleriyle ilişkili yapılar olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bir taraftan bu durumun güçlü istisnaları olduğu gibi diğer taraftan da söz konusu devletler döneminde medreselerin mezhebî aidiyetlerine dair genel tablo, devleti yöneten zümrelerin değil devletlerin hâkim oldukları coğrafyaların mezhebî ve ilmî gelenekleriyle örtüşür görünmektedir. Bu durum hanedanların ya da üst yönetici zümrenin medreseler ya da başka kurumlar yoluyla hakimiyetleri altında tuttukları bölgelerin mezhebî kimliğini değiştirmeye ya da medreseler yoluyla yeni bir mezhebî yönelimi hâkim kılmaya yönelik sistematik bir çaba içerisinde olmadıklarının göstergesi olarak değerlendirilebilir. Onlar için hangi mezhepten oldukları öncelikli olmaksızın Sünnî ulemanın himayesi kendi dinî, toplumsal ve siyasi kaygıları için en önemli bir mesele olarak değerlendirilmiş görünmektedir.

Bu durumun en güzel örneği Zengîler döneminde Dımaşk'ta kurulan eğitim kurumlarının mezhebî aidiyetidir. Hanefî Zengî iktidarı döneminde Nuaymî'nin kayıtlarına göre şehirde kurulan 10 medrese içerisinde konumu tespit edilebilen 9 medresenin 5'i Şâfîiler, 3'ü Hanefîler için, 1'i ise her iki mezhep müntesipleri için vakfedilmiştir (Harita 4). Konumu tespit edilemeyen, fakat Hanefîler için kurulduğu bilinen Tâşiyye Medresesi de dikkate alınsa bile Zengîler döneminde Şâfîiler için daha fazla medresenin kurulmuş olması, eğitim kurumları ile şehrin mezhebî kimliği arasında yakın bir ilişki olduğunu ve eğitim kurumlarının büyük ölçüde bu ilişki çerçevesinde şekillendiğini göstermektedir.

Ayrıntılı bilgi için bk. Harun Yılmaz, "Dımaşk Eyyubi Meliki el-Melikü'l-Muazzam'ın İlmî Hayatı", *Eyyubiler Yönetim Diplomasi Kültürel Hayat*, ed. Önder Kaya (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), 329-347.

34 Tâceddin es-Sübkî Mısır'a hâkim olan hükümdarların Şâfiî mezhebine müntesip olduklarını bunun dışında bir mezhepten olanların iktidarının ise kısa süreli olduğundan bahsederken ilk Memlûk Sultanı Kutuz'un Hanefî, Baybars ve Kalavun ile onların çocuklarının Şâfiî olduğunu belirtir. (Ebû Nasr Tâceddin İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfi Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-kübrâ* (Kahire: Matbaatu İsa el-Babî el-Halebî, 1964), VIII, 320-321). Bununla birlikte Sübkî'nin iddiasının aksine Baybars ve Kalavun gibi sultanların da dâhil olduğu Memlûkler arasında yaygın olan mezhebin Hanefîlik olduğunu iddia eden araştırmalar da mevcuttur. bk. Fatih Yahya Ayaz, Fatmanur Alibekiroğlu Eren, "Memlûk Devletinde Sultan ve Emîrların Hanefîliğe İlgisi", *İBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2019), 284-296. Bununla birlikte Memlûk sultanlarının mezhebî kimliklerinin tespiti için detaylı araştırmalara ihtiyaç olduğu muhakkaktır.

Harita 4. Zengîler Döneminde Medreselerin Mezhebi Dağılımı

Nuaymî, Tâşiyye Medresesi de dâhil edildiğinde bu on medreseden Salâhiyye, İmâdiyye, Kellâse, Nûriyye Kübrâ³⁵ ve Nûriyye Suğrâ³⁶ medreselerinin bizzat Hanefî mezhebi müntesibi olmasıyla bilinen Sultan Nureddin Zengî tarafından vakfedildiğini belirtir. Biri hariç tamamı

- 35 563 (1168) yılında inşası tamamlanan medresenin bulunduğu yerde daha önceleri Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik'in evinin olduğu ve medresenin buraya inşa edildiği belirtilir. Nûriyye Kübrâ Zengîler döneminde olduğu kadar Eyyûbî ve Memlûk dönemlerinde de Dimaşk'ın en önemli Hanefî medreselerinin başında gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/606-648.
- 36 Nûriyye Suğrâ Medresesi aslında Dimaşk kalesinde bulunan camideki Nüreddin Zengî tarafından vakfedilmiş bir ders halkasıydı. bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/648-649. Diğer yandan Nuaymî Dimaşk'ta medrese olarak meşhur olmuş camilerdeki başka ders halkalarından da bahseder. Onun aktardığına göre Hıdırîyye, Şâhîniyye, Gazâlîyye, Kûsiyye, Tâciyye, Sefîniyye, İzzîyye, Müneccaîyye gibi ders halkaları Dimaşk'ta medrese olarak anılmaktaydı. Benzer şekilde Kahire'de bulunan Amr b. Âs Camii'ndeki ders halkalarından bazıları da vakıflarla desteklendikleri için medrese olarak anılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammet Enes Midilli, "From Learning Circles to Endowed Institutions: Zâwiya of the Mosque of 'Amr b. al-Âs in the Ayyubid and Mamlûk Cairo [İlim Halkalarından Vakıfla Desteklenen Kurumlara: Eyyûbî ve Memlûk Kahire'sinde Amr b. Âs Camii'nin Zâviyeleri]", *İslam Tetkikleri Dergisi* 13/1 (2023), 293-319.

Emeviyye Camii çevresinde kurulmuş olan bu beş medreseden sadece kendi adına nispetle Nûriyye olarak bilinenler Hanefî mezhebi müntesipleri için diğer üçü ise Şâfiîler için vakfedilmiştir. Hanefî ve Şâfiîler'in ortak kullanımı için vakfedilen Esediyye, Şâfiîler için vakfedilen Mucâhidiyye Cevvâniyye³⁷ ve Mucâhidiyye Berrâniyye³⁸ medreseleri ile Hanefîler için vakfedilen Muîniyye³⁹ ve Tâşiyye⁴⁰ medreseleri ise Zengîler dönemi ümerâsı tarafından kurulmuştur.

Dımaşk'ta en fazla medresenin Eyyûbîler döneminde kurulduğu görülmektedir. Şehirde hüküm sürdükleri zaman ve kurulan medrese sayısı düşünüldüğünde Eyyûbî döneminin eğitimde kurumsallaşmanın en yoğun olduğu zaman aralığı olduğu görülmektedir. Bu dönemde medrese sayısında yaşanan büyük artış aynı zamanda Bilâdüşşam ve Mısır'daki Eyyûbî hakimiyetinin konfederatif yapısıyla da alakalıdır. Dımaşk'ta hüküm süren Eyyûbî melikleri rakip meliklikler karşısında tıpkı diğerleri gibi kendi şehirlerinde ulemanın himayesine büyük önem vermişlerdir. Bununla birlikte her ne kadar aile üyelerinin çoğunluğunu Şâfiîler oluşturmuş olsa da şehirde Şâfiîler için kurulan medrese sayısı ile Hanefîler için kurulan medrese sayısının neredeyse aynı olması dikkat çekicidir. Bu dönemde Şâfiîler için 29, Hanefîler için ise 28 medrese kurulmuş, bu mezhepleri 7 medrese ile Hanbelîler takip etmiştir (Harita 5).

Diğer yandan ise Eyyûbîler döneminde kurulan medreselerin konumları bir ilim merkezi olarak Dımaşk'ın gelişimi hakkında önemli veriler sunmaktadır. Emeviyye Camii'nin şehirdeki merkezi konumunun bu dönemde daha da pekiştiği görülmektedir. Nitekim cami çevresinde özellikle Şâfiî ve Hanefî fukahâ için kurulan çok sayıda medrese bu durumun en önemli göstergesidir. Ancak bu dönemde asıl dikkat çekici olan durum Nureddin Zengî döneminde yerleşimin yoğunlaşmaya başladığı Sâlihiyye bölgesinin Eyyûbîler dönemine geldiğinde şehrin önemli bir ilim merkezine dönüşmüş olmasıdır. Sâlihiyye bu dönemde Hanefî ve Hanbelî çevrelerin güçlü olduğu bir ilim muhiti hâline gelmiştir. Bölgede kurulan ve konumu tespit edilebilen medreselerden ikisi haricindeki⁴¹ bütün medreseler ya Hanefîler ya da Hanbelîler için vakfedilmiş, bu iki medreseden biri de Hanefî ve Şâfiîlerin ortak kullanımı için tahsis edilmiştir.

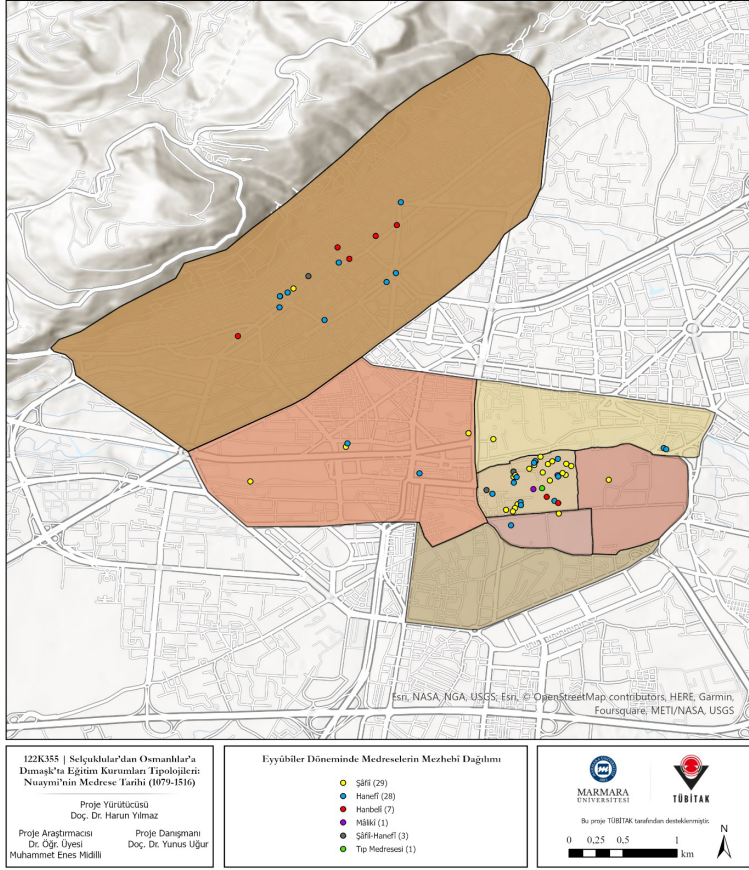
37 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/451-455.

38 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/455.

39 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/588-592.

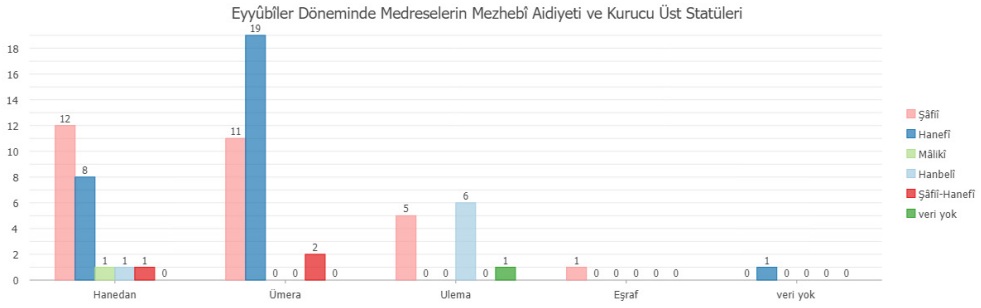
40 Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/487-488.

41 Sâlihiyye'de Şâfiîler için kurulan ve konumu tespit edilebilen tek medrese olan Atabekiyye Medresesi Zengîler'in Musul kolu hükümdarlarından İzzeddin Mes'ud'un (ö. 589/1193) kızı ve aynı zamanda Eyyûbîler'in el-Cezîre ve Dımaşk kolu hükümdarı olan el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'nın (ö. 635-1237) eşi Terken Hatun tarafından vakfedilmişti. Medresede ayrıca vâkıfının da türbesi bulunmaktaydı. Hanefî ve Şâfiîler'in ortak kullanımı için vakfedilen Çerkesiyye Medresesi'nin vâkıfı ise Selahaddin Eyyûbî'nin önde gelen emirlerinden Fahreddin Çerkes es-Salâhî idi. Fahreddin Çerkes Dımaşk'taki medresenin yanı sıra Kahire'de de bir han ve mescit inşa ettirmiştir. bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/129-150; 496-498.

Harita 5. Eyyübîler Döneminde Medreselerin Mezhebî Dağılımı

ed-Dâris'teki veriler çoğunluğu Şâfiî olan Eyyübî hanedanı üyelerinin şehirde 12 Şâfiî ve 8 Hanefî medresesi kurduklarını, Hanbelî ve Mâlikîler için ise 1'er medrese vakfettiklerini göstermektedir. Bu durum Şâfiî bir aile tarafından başka mezhepler için de medreseler kurulduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Aynı dönemde Eyyübî dönemi ümerasının ise 19 kurum ile daha ziyade Hanefîler için medrese vakfettikleri, bunu 11 medrese ile Şâfiîler için kurulan vakıfların takip ettiği görülmektedir. Dolayısıyla Eyyübîler döneminde hanedan mensupları tarafından sayıları artırılan Şâfiî medreseleri karşısında genellikle Hanefî mezhebine mensup Türk ümera tarafından kurulan Hanefî medreseleri ile şehirde iki mezhebin hemen hemen eşit sayıda medreseye ulaştığı tespit edilmiştir (Grafik 2).

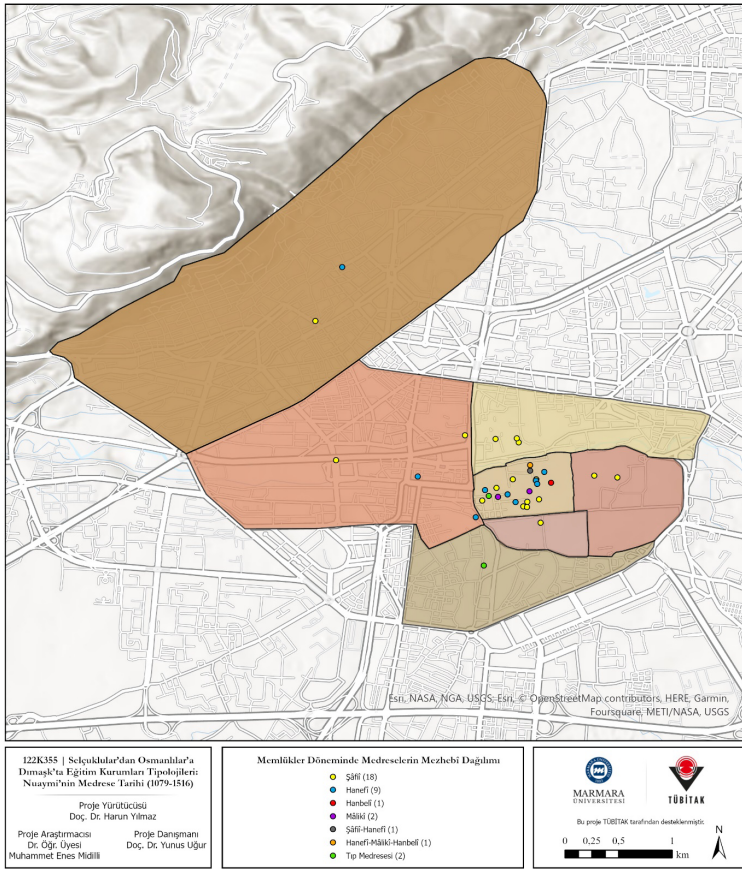

Grafik 2. Eyyûbîler Döneminde Medreselerin Mezhebî Aidiyeti ve Kurucu Üst Statüleri

Genellikle Türk ve Çerkes asıllı olan Memlûkler dönemine gelindiğinde Nuaymî'nin zikrettiği ve konumu tespit edilebilen medreselerin çok büyük bir kısmının Şâfiîler için kurulmuş olduğu dikkati çekmektedir (Harita 6). Ayrıca Memlûk ümerası şehirdeki medreseleşmede en önemli aktörler olarak temayüz etmiş görünmektedir. Nuaymî Memlûkler döneminde şehirde toplam 36 medresenin kurulduğundan bahseder. Ancak bu medreselerin üçte birinin (12) konumu hakkında yeterli bilgi vermez. Geriye kalan konumu tespit edilebilen 24 medresenin yarıdan fazlası (14) Memlûk ümerâsı tarafından kurulmuştur. Medreselerin şehirdeki dağılımında ise belirgin şekilde Emeviyye Camii ve çevresi baskındır. Büyük ölçüde Zengî ve Eyyûbî döneminde ilmî bir muhite dönüşen Sâlihiyye bölgesinde ise Es'ardiyye⁴² ve Hâcibiyye⁴³ medreseleri dışında yeni bir medresenin kurulmamış olması da bir başka dikkat çekici durumdur.

42 Es'ardiyye, Dımaşk'ın önde gelen zengin tacirlerinden ve büyük bir hayırsever olarak bilinen İbrâhim b. Mübâreksâh el-Es'ardî (ö. 826/1423) tarafından kurulmuştur. Nuaymî, Şâfiîler için vakfedilmiş olan medresenin Dımaşk'ın en güzel yapılarından biri olduğunu, medresede aynı zamanda Kur'ân okuyan kârifler için de tahsisat ayrılmış olduğunu belirtir. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/150-151; Abdülkâdir Bedran, *Münâdemetü'l-atlâl ve müsâmeretü'l-hayâl* (Beyrut: Mecmaü'l-Arabî li't-Te'lif ve'd-Dirâsât ve't-Terceme, 1986), 78-79.

43 Hanefîler için vakfedilen medresenin banisi Emîr Nâsîrüddin Muhammed b. el-Emîr el-Mübâreke el-İnâlî'dir (ö. 879/1474-5). Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/501-502; 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında yaşayan Dımaşklı âlim Abdülkâdir Bedran, Nuaymî'nin *ed-Dâris*'inin takipçisi olarak görülebilecek eserinde medresenin hemen yanında bir de hankâh bulunduğundan ve her ikisinin de artık yıkıldığından, geriye sadece minare ve bazı harabelerin kaldığından bahseder. Bedran, *Münâdemetü'l-atlâl ve müsâmeretü'l-hayâl*, 165-167.

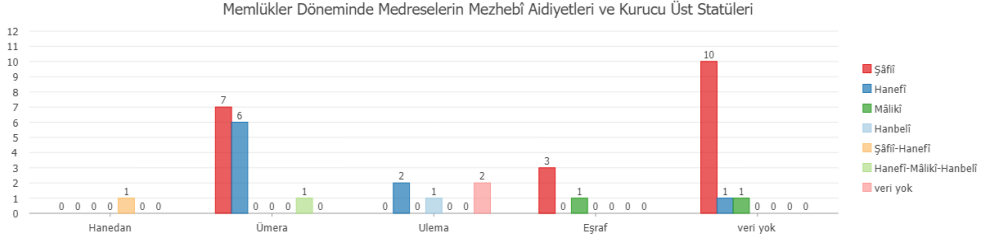

Harita 6. Memlûkler Döneminde Medreselerin Mezhebî Dağılımı

Memlûkler dönemine gelindiğinde Dımaşk medreselerine dair en dikkat çekici durum şehirde hanedan mensubu sayılabilecek vâkıflar tarafından sadece bir medresenin kurulmuş olmasıdır. Hanefî ve Şâfiî mezhebi mensuplarının ortak kullanımı için vakfedilmiş olan Zâhiriyye Cevvâniyye Medresesi⁴⁴ bu yönüyle şehirdeki tek örnektir. Başta medreseler olmak üzere Memlûkler döneminde kurulan eğitim kurumlarının tamamı Memlûk sultanları ile onların aile fertleri dışındaki zümreler tarafından kurulmuştur. Şüphesiz bunda Memlûkler döneminde devlete hâkim köklü ve geniş bir hanedan sınıfının ortaya çıkamamış olmasının yanında devletin merkezi Kahire'nin siyasi, askeri ve ekonomik anlamda Dımaşk'ın önüne

44 Zâhiriyye Cevvâniyye Mâdresesi her ne kadar adını Mamlûk Sultanı el-Melikü'z-Zâhir Baybars'tan (ö. 676/1277) almış olsa da medresenin banisi Baybars'ın oğlu el-Melikü's-Sa'îd Bereke Han'dır (ö. 678/1279). Sultan Baybars'ın Dimaşk'ta ani vefatından sonra şehre gelen oğlu el-Melikü's-Sâ'id, Salâhaddin Eyyûbü'nin babası Necmeddin Eyyûb'un konağının bulunduğu yere bir medrese ve türbe inşa ettirmiştir. Baybars'ın vefatından yaklaşık iki yıl sonra vefat eden el-Melikü's-Sâ'id de daha sonra bu türbeyeye defnedilmiştir. bk. Nu'aymî, *ed-Dâris*, 1/348-359; Bedran, *Münâdemetü'l-atlâl ve müsâmeretü'l-hayâl*, 119-121.

geçmiş olmasının büyük etkisi olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde başta sultanlar olmak üzere Memlûk hanedan üyelerinin, aralarında eğitim kurumlarının da bulunduğu ulemanın himayesine yönelik vakıflarını genellikle Kahire’de temerkûz ettirmiş oldukları görülmektedir.⁴⁵

Grafik 3. Memlûkler Döneminde Medreselerin Mezhebî Aidiyetleri ve Kurucu Üst Statüleri

Sonuç ve Değerlendirme

5.-10. (11.-16.) yüzyıllarda Dımaşk medreselerini konu edinen *ed-Dâris* gerek planı gerekse konuya dair metodolojik yaklaşımı ile medreseler ile Sünnî fıkıh mezhepleri arasında güçlü bir ilişki bulunduğunu açık şekilde ortaya koymaktadır. Medreseleri mezhebî kimliklerine göre tasnif eden Nuaymî Dımaşk özelinde medreseleşmenin mezhebî bağlamının yanı sıra bu kurumların mekânsal dağılımı üzerinden şehirdeki hâkim fikhî yönelimleri de takip edebilmeyi mümkün kılmıştır.

Dımaşk’ta beş asır boyunca çok farklı zümrelerden vâkıflar tarafından medreseler kurulmuş olduğu görülmektedir. Vâkıflar ile kurdukları medreselerin mezhebî aidiyetleri arasında çoğu zaman yakın bir ilişki olsa da bu durumun güçlü istisnalarıyla karşılaşılmalıdır. Özellikle sultanlar, melikler ve güçlü siyasi-askerî figürlerin şehirdeki medreseleşme sürecine salt kendi mezhebî aidiyetlerini merkeze alan bir tavırdan uzak, daha geniş bir vizyonla katkıda bulundukları dikkati çekmektedir. Bu zümreler arasında sadece kendi mezhepleri için değil başka mezhepler için medreseler vakfetmiş çok sayıda isme rastlamak mümkündür. Bununla birlikte hangi zümre tarafından ve hangi mezhep için vakfedilmiş olursa olsun şehirde kurulan medreselerin mezhebî kimliklerinin şehre hâkim mezheplerin şehirdeki temsil güçleriyle büyük ölçüde paralellik taşıdığı görülmektedir. Nitekim Dımaşk’ta sırasıyla güçlü olan Şâfiî, Hanefî, Hanbelî ve Mâlikî ilim ehli şehirde temsil ettikleri ilmi çevrenin büyüklüğü ölçüsünde medrese sahibi olmuş görülmektedir.

Bu durum medrese vâkıflarının kendi şahsi kimlik ve kaygılarının ötesinde Dımaşk’ta başta ilmi hayat olmak üzere siyasi ve toplumsal dinamikleri de merkeze alan bir bakış açısıyla medrese kurmaya yöneldiklerini göstermektedir. Her şeyden önce onların medreseleri kendi müntesibi

⁴⁵ Memlûkler döneminde Kahire’nin bir ilim merkezi olarak Dımaşk’ın önüne geçişi ve bunda Memlûk sultanları ve onların aile fertlerinin etkisi hakkında daha geniş değerlendirmeler için bk. Midilli, Muhammet Enes, “Ülemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları”, *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 389-412.

oldukları mezhepleri yaymanın, hâkim kılmanın ya da yönetimleri altında belli mezhepleri ön plana çıkarıp diğerlerini zayıflatmanın bir aracı olarak görmedikleri anlaşılmaktadır. Dört Sünnî mezhebe müntesip ulemayı destekleyerek her açıdan sağlıklı bir toplumsal hayat inşa etme amacı taşıyan vâkıflar ayrıca ilmî hayatın hamileri olarak kendilerine toplumsal ve siyasi prestij de sağlamak arzusu taşımış olmalıdırlar.

Dimaşk'ta Selçuklularla başlayan medreseleşme asıl büyük ivmeyi Zengîler döneminde yakalamış, Eyyübîler döneminde altın dönemini yaşamış, Memlükler döneminde ise medreseleşmeyi pekiştiren çok sayıda önemli vakıf ortaya çıkmıştır. Hanefî Nureddin Zengî döneminde Şâfiî medreselerinin sayıca fazla olması, Şâfiî Eyyübî meliklerinin hakimiyetinde ise şehirde Hanefîler için neredeyse Şâfiîler için inşa edilenlerle eşit sayıda medrese vakfedilmiş olması medreseleşme ve şehrin mezhebî kimliği hakkında yukarıda dile getirilen iddiaları desteklemektedir. Aynı şekilde mevcut istatistikler Eyyübîler döneminde medreselerin Şâfiî düşüncüyü desteklemenin aracı olarak kullanıldığı, Şâfiîliğin diğer mezheplerden daha fazla desteklendiği veya Şâfiîlik dışındaki diğer mezheplerin sistematik bir destekten mahrum bırakıldığı yönündeki iddiaları da büyük ölçüde geçersiz kılmaktadır.

Ele alınan dönemde medreselerin şehirdeki dağılımı ise Dimaşk'ta hangi mezheplerin şehrin hangi bölgelerinde daha etkin olduğunu anlamaya önemli ölçüde yardımcı olmaktadır. Medreselerin dağılımı şehirdeki ilmî hayatın Emeviyye Camii ve çevresinde temerküz ettiğini açık şekilde ortaya koymaktadır. Bu bölgede sahip oldukları medreselerin sayısı itibariyle özellikle Şâfiî çevrelerin etkin olduğu bir anlaşılmaktadır. Bünyesinde bulundurduğu medreseler itibariyle şehirdeki ikinci büyük ilmî muhit olarak dikkati çeken Sâlihiyye ise Hanefî ve Hanbelî ilim çevrelerinin güçlü olduğu bir bölge görünümündedir. Sâlihiyye, Zengîler döneminde kurulmuş Emevîler döneminde şehrin önemli ilim merkezlerinden birine dönüşmüştür. Hanefîler tıpkı Şâfiîler gibi Emeviyye Camii ve çevresinde etkin olsalar da Sâlihiyye'de de birçok medreseye sahip olmuş, Hanbelîler için ise bu bölge mezhebin şehirdeki en önemli merkezi hâline gelmiştir. Memlükler dönemine gelindiğinde ise hanedan mensuplarının medrese kurma konusunda ilgilerini Kahire'ye kaydardıkları anlaşılmaktadır. Memlük ümerası ve ulemeden isimler tarafından kurulan medreseler ise bir nebze şehir surları dışına taşmış görünse de yine büyük ölçüde Emeviyye Camii ve çevresinde temerküz etmiştir.

Dimaşk medreseleri ve mezhebî kimlikleri üzerine Nuaymî'nin sunduğu verilerden hareketle yapılan bu tespitlerin medreselerin ilmî, dinî, siyasi ve toplumsal yönlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlaması beklenmektedir. Özellikle fıkıh eğitiminin merkezde olduğu kurumlar olan medreselerin mezhebî kimliklerinin kurumsal işleyişlerinde ve ilmî pratiklerinde belirleyici olduğuna şüphe yoktur. Ancak bu makalenin de ortaya koymaya çalıştığı üzere medreseler ile mezhepler arasındaki güçlü irtibatın bağlamından kopararak ele alınmasının birtakım hatalı kanaatler oluşturacağı açıktır. Medreseler bir fıkıh mezhebini bölgede hâkim kılmanın ve diğerlerini bertaraf etmenin değil daha üst seviyede Sünnî ulemanın bir bütün olarak himayesinin en önemli vasıtaları olarak kabul edilmiş görünmektedir. Dimaşk medreselerine

bütüncül bir bakış medreselerin mezhebî kimliklerinin onları vücuda getiren vâkıfların mezhebî kimliklerini aştığını, büyük ölçüde kuruldukları coğrafyanın hâkim mezhebî yönelimleriyle örtüştüğünü göstermektedir.

Teşekkür: Bu makale, TÜBİTAK tarafından desteklenen ve yürütücüsü olduğum “Selçuklular’dan Osmanlılar’a Dimaşk’ta Eğitim Kurumları Tipolojileri: Nuaymi’nin Medrese Tarihi (1079-1516)” başlıklı 122K355 numaralı proje kapsamında hazırlanmıştır. Bu vesileyle makalenin vücuda gelmesinde önemli katkıları olan ve projede araştırmacı olarak görev yapan Muhammet Enes Midilli’ye ve proje danışmanı Yunus Uğur’a teşekkür ederim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Bu makale, TÜBİTAK tarafından desteklenen ve yürütücüsü olduğum “Selçuklular’dan Osmanlılar’a Dimaşk’ta Eğitim Kurumları Tipolojileri: Nuaymi’nin Medrese Tarihi (1079-1516)” başlıklı 122K355 numaralı proje kapsamında hazırlanmıştır.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: This article was prepared within the scope of the TÜBİTAK-funded project (No. 122K355) titled “Typologies of Educational Institutions in Damascus from the Seljuks to the Ottomans: Nu’aymi’s History of Madrasa (1079-1516)”.

Kaynakça/References

- Ayaz, Fatih Yahya - Alibekiroğlu Eren, Fatmanur. “Memlük Devletinde Sultan ve Emirlerin Hanefiliğe İlgişi”. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2019), 284-296.
- Bardakoğlu, Ali. “Hanefî Mezhebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Aralık 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hanefi-mezhebi#1>
- Bedran, Abdülkadir. *Münâdemetü’l-atlâl ve müsâmeretü’l-hayâl*. Beyrut: Mecmaü’l-Arabî li’t-Te’lif ve’d-Dirâsât ve’t-Terceme, 1986.
- Chamberlain, Michael. *Knowledge and Social Practice in Medieval Damascus: 1190-1350*. Cambridge: Cambridge University, 1994.
- Çelebi, Ahmed. *İslâm’da Eğitim-Öğretim Târîhi*. İstanbul: Damla Yayınevi, 1976.
- Evtanî, Ahmed Muhammed. *Dimaşk fî’l-asrî’l-Eyyûbî: Dirâse siyâsiyye iktisâdiyye ictimâ’iyye sekâfiyye 570-658 h. / 1174-1260 m*. Dimaşk: et-Tekvîn, 2007.
- Frenkel, Yehoshua. “Political and Social Aspects of Islamic Religious Endowments (‘awqâf’): Saladin in Cairo (1169-73) and Jerusalem (1187-93)”. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London* 62/1 (1999), 1-20.
- Gilbert, Joan Elizabeth. *The Ulama of Medieval Damascus and the International World of Islamic Scholarship*. Berkeley: University of California, Berkeley, Ph.D. Dissertation, 1977.
- Goldziher, Ignaz. *Introduction to Islamic Theology and Law*. çev. Andras and Ruth Hamori. Princeton: Princeton University Press, 1981.
- İbn Şeddâd, Ebû Abdullah İzzeddin Muhammed b. Ali b. İbrâhim. *el-A’lâku’l-hatîre fî zikri ümerâi’s-Şâm ve’l-Cezîre*. thk. Yahyâ Zekerîya Abbâre. Dimaşk: Vizâretü’s-Sekâfe, 1991.
- Kal Hussien, Omar. *Hicrî IV. (X.) Yüzyılda Dimaşk’ta Ulemâ ve İlmi Hayat*. Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Lapidus, Ira M. *İslâm Toplumlari Tarihi*. çev. Yasin Aktay. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

- Leeuwen, Richard van. *Bir Osmanlı Şehri Şam: Vakıflar ve Şehir*. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.
- Leiser, Gary La Viere. *The Restoration of Sunnism in Egypt: Madrasas and Mudarrisun 495-647/1101-1249*. University of Pennsylvania, Ph.D., 1976.
- Mahamid, Hatim. "Waqf and Madrasas in Late Medieval Syria". *Academic Journals*. 8/10 (2012), 602-612.
- Makdisi, George. "On birinci Yüzyıl Bağdad'ında İslâm Eğitim Müesseseleri". *İslâm'ın Klasik Çağında Din Hukuk Eğitimi*. 203-272. İstanbul: Klasik Yayınları, 2004.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*. çev. Ali Hakan Çavuşoğlu - Hasan Tuncay Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Midilli, Muhammet Enes. "From Learning Circles to Endowed Institutions: Zâwiyas of the Mosque of 'Amr b. al- 'Âs in the Ayyubid and Mamlûk Cairo [İlim Halkalarından Vakıfla Desteklenen Kurumlara: Eyyûbî ve Memlûk Kahire'sinde Amr b. Âs Camii'nin Zâviyeleri]". *İslam Tetkikleri Dergisi*. 13/1 (2023), 293-319.
- Midilli, Muhammet Enes. "Ulemânın Memlûk Coğrafyasına Yönelmesi ve Memlûkler Döneminde Kahire İlim Kurumları". *İslam Tetkikleri Dergisi* 10/1 (2020), 389-412.
- Miura, Toru. *Dynamism in the Urban Society of Damascus: The Salihiyya Quarter from the Twelfth to the Twentieth Centuries*. Leiden: Brill, 2016.
- Nu'aymî, Ebû'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed. *ed-Dâris fî târihi 'l-medâris*. thk. Cafer el-Hasenî. 2 Cilt. Dimaşk: el-Mecmau'l-İlmiyyü'l-Arabî, 1948-1951.
- Onuş, Muhammed Uşame. *VI. ve VII. Asırlarda Dimaşk Hanbelîliği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Özaydın, Abdülkerim. "Nizâmiye Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 5 Ekim 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nizamiye-medresesi>
- Sübkî, Ebû Nasr Tâceddîn İbnü's-Sübkî Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkâfi. *Tabakâtü 'ş-Şâfiyyeti 'l-kübrâ*. 10 Cilt. Kahire: Matbaatu İsa el-Babî el-Halebî, 1964.
- Sübkî, Taceddin es-. *Mu'idü'n-Ni'am: Makam ve Meslek Ahlâkı*. haz. Harun Yılmaz, Muhammet Enes Midilli. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Şeşen, Ramazan. *Salâhaddin Eyyûbî ve Devri*. İstanbul: İslam Tarih Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, 2000.
- Yılmaz, Harun. "Dimaşk Eyyubi Meliki el-Melikü'l-Muazzam'ın İlmî Hayatı". *Eyyubiler Yönetim Diplomasi Kültürel Hayat*. ed. Önder Kaya. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.
- Yılmaz, Harun. "Medrese Nedir? XII. ve XIII. Yüzyıllarda Dimaşk Medreseleri Üzerine Bir İnceleme". *Divân* 21/40 (2016), 33-70.
- Yılmaz, Harun. *Zengî ve Eyyûbî Dimaşk'ında Ulema ve Medrese (1154-1260)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Zehrâ, Muhammed Ebû. *İmam Şafîî*. çev. Osman Kesioğlu. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1996.